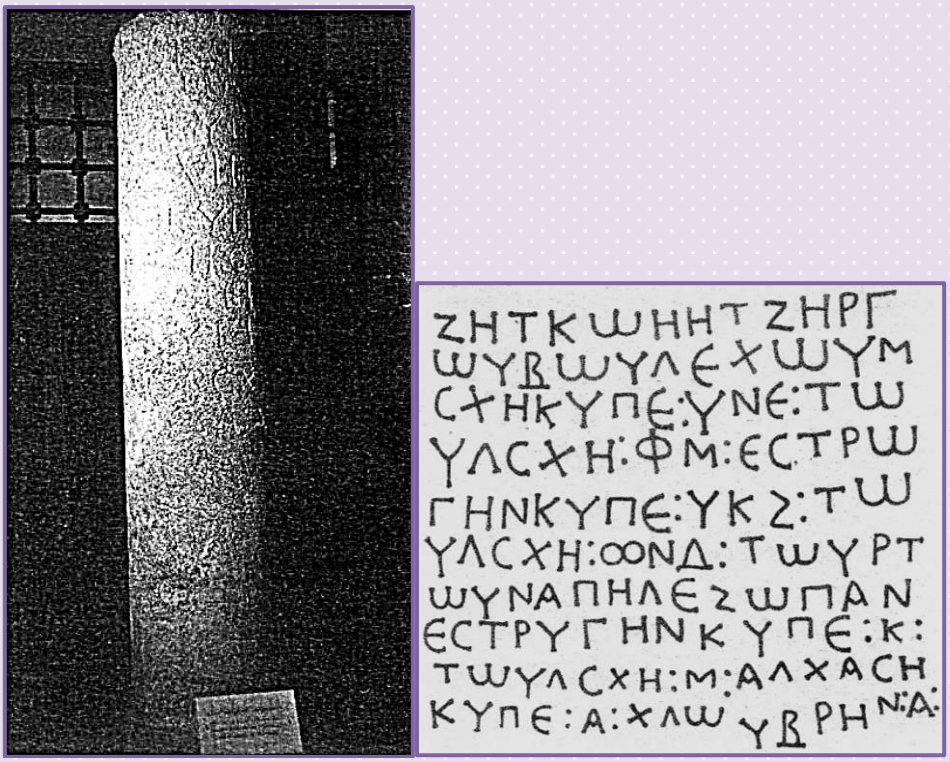

ПРЕСЛАВСКИЯТ НАДПИС

По същност и характер Преславският надпис е военно-инвентарен списък на снаряжение, съставен на прабългарски език с гръцки букви и издълбан върху профилирана в горния си край гранитна колона с височина 2 м и диаметър 0.39 м, която е намерена в местността Бял бряг при гр. Велики Преслав, сега в музея на града. Видният и световно известен български епиграф акад. Веселин Бешевлиев [1981] прави първото и възможно най-подробно-всеобхватно и квалифицирано проучване и описание на Преславския надпис: *Единствени по рода си и типични за прабългарската епиграфика са военните инвентарни надписи, които съдържат списъци на въоръжението, поверено на определен военен чин. Понеже те не се отнасят до едно точно определено лице, а за всяко лице, заемащо споменатия в надписа военен чин или служба в дадено укрепено място, в тях няма лични имена. Такива надписи са достигнали до нас цели или в откъслеци седем на брой, които дават също така известна представа за устройството на прабългарската войска.*

Военните инвентарни надписи, които са били изложени вероятно на видно място в крепости и укрепени пунктове, са служили да улесняват проверката на въоръжението, което е било поверено на определено лице от командния състав на военната база. Те стоят очевидно в тясна връзка с четиридесетия отговор на папа Николай I, който гласи: „Вие (т. е. българите) заявявате, че имате обичай в отечеството ви да се изпраща от вашия господар, преди да пристъпите към война, един съвършено верен и съвършено разумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, необходими за сражение; и онзи, у когото се окажат немърливо приготвени се наказвал със смърт.” Това преглеждане е ставало въз основа на данните в изложените инвентарни надписи.

Забележително е, че с изключение на един надпис всички останали са намерени на места южно от Плиска пред старопланинските проходи като Върбишкия и Ришкия, т.е. пред входните врати за Дунавска България. Те са стояли в крепостите и укрепените места, които са отбранявали тези входни врати. Те показват колко добре

е била укрепена областта между Мадара и Преслав, през която в 812 г. византийският император Никифор е нахлул в България. Един от инвентарните надписи е намерен при Шабла, което свидетелствува, че там е имало прабългарски укрепен пункт за евентуална отбрана от вражески десанти.

Инвентарните надписи са важни и в друго едно отношение. Те съобщават различни военни прабългарски чинове, които, ако и да не знаем точното им значение, увеличават нашите знания за прабългарския език.

Вторият надпис е съставен на прабългарски език, написан с гръцки букви. Той е издълбан на гранитна колона с профил в горния край и е намерен в местността Бял бряг при Преслав, сега в музея на Преслав. Тук даваме неговата транскрипция с латиница:

zitko (i) itzirg-
u bule hum-
shi küpe yne' t-
ulshi fm' estro-
gin küpe ykz' t-
ulshi ond' turt-
una pila zopan
estrügin küpe k'
tulshi m' alhasi
10 küpe a' hlubrin a'.

Ив. Венедиков (ИАИ, XV, 1946, 146-160), който пръв издаде надписа, го тълкува сполучливо, както следва:

Зитко ичиргу боил (има)
меки ризници 455, шлемо-
ве 540, люспести ризни-
ци 427, шлемове 854,
жупанът заедно с хора-
та си (?) има: люспести
ризници 30, шлемове 40,
верижни ризници 1, шлем 1.

*Езиковото тълкуване на прабългарския текст още не е направено. Какво значи зитко в началото на надписа и в каква фонетична и морфологична форма стои ичиргу буле, както гласи в надписа, остават засега неизяснени. Точното значение на „туртуна пиле зопан" в 6-7 ред в оригиналния текст е също така неясно. В превода е дадено само неговото предполагаемо значение. По-добре стои положението с тълкуването на названията на отделните видове въоръжение. Ив. Венедиков прие правилно, че кюпе означава ризница и го свърза сполучливо с чувашкото кибе „дреха", татарското кьобе „ризница" и куманското хуба или кьобе със същото значение. Тук принадлежат вероятно късnолатинските zaba и zira и нашето джубе от турски произход. Определението хумши на кюпе Венедиков свърза добре с руската дума юмшак или юшман, която означава верижна ризница и може да се сравни с тюркското yumšaq „мек". Съгласно българския фонетичен закон за преминаване на j- (= y-) в началото на думите в s- думата би трябвало да гласи *sumši: х- вм. с- или ш- представя може би българско фонетично явление (дисимилация?).*

Ив. Венедиков изтълкува също сполучливо тулши като шлем и го свърза с осм. турското и куманското тулга „шлем". Свързването му обаче с туча перенова в една българска народна песен е погрешно, понеже туча е всъщност туч „бронз", заемка от турски. За естрогин, което малко по-долу се явява под формата естрюгин, определение на кюпе Ив. Венедиков прие, че е сродно с естаргон „тархус", растението Artemisia dracunculus, на което коренът прилича на змия и на което названието идва от гръцката дума дракон „змей". Френският турколог Ж. Дени обърна внимание на приликата между естрогин и Strigonium латинското название на унгарския град Esztergom и руското фамилно име Строгонов или Строганов, което има татарски произход. За редуването на -о- с -ю- говорихме вече в началото. Според даденото от Венедиков обяснение на естрогин то означава „люспест", т. е. направен от люспи. Последното определение алхаси на кюпе Венедиков свърза с чувашката дума алга „обица", осм. турското халка и прие, че то означава ризница, направена от отделни халки. Следователно в единия случай се изтъква мекотата на ризницата, а във втория самата направа.

За хлубрин Венедиков предполага, че означава особен вид шлем. Най-сетне същият учен свърза думата туртуна с чувашката дума турду „племе", „семейство", което е много вероятно. Това тълкуване става още по-вероятно, ако се вземе под внимание, че

зопан, т. е. жупан е бил глава на една жупа. Може би тук става дума за помощен славянски отред.

Забележителна е голямата разлика в количеството на ризниците и шлемовете, които са били поверени на зитко ичиргу боила и на турту (-на) жупана. Тази разлика се дължи очевидно на обстоятелството, че първият като по-висш военен е командувал по-голяма войскова част, а вторият като по-нисш по-малка. Може би тук се касае и за друго нещо. Изхождайки от предпоставката, че жупанът се среща като титла у славяните, би могло да се предположи, че малкият брой ризници и шлемове са принадлежали на малък брой славяни бойци. Споменатите в края на надписа една люспеста ризница и един шлем хлубрин са били вероятно въоръжението на самия жупан. Заслужава да се отбележи още, че броят на люспестите ризници спрямо шлемовете е двойно по-голям. От това Ив. Венедиков вади заключение, че само половината от войниците са имали ризници.

Този надпис е единственият, засега изцяло запазен паметник на прабългарски език, който дава известна представа за езика на прабългарите, ако и да не е всичко изяснено. Затова френският турколог Ж. Дени се изрази за езика на надписа така: „ Човек се пита дори за момент, дали не се касае за някакъв неизвестен език, изпъстрен с тюркски технически изрази." [Бешевлиев 1981, 25-27,41-42,46-48; ~*~1992, 199-204].

По средата на миналия век френският тюрколог J. Deny [1947] с изненада констатира съществуването на още един, нов тюркски език, който обаче до такава степен е промененен и различен спрямо чувашкия език, че на моменти ни кара да се чудим дали „това не е някакъв непознат език, примесен с тюркски технически термини": *Toute contribution nouvelle à la connaissance du proto-bulgare (ou turc-bulgare?) est la bienvenue et pique vivement notre curiosité, bien qu'en soi l'absorption des conquérants turcs par les Slaves du Danube conquis par eux ne soit pas un fait plus extraordinaire que ce qui s'est passé entre Francs et Gallo-romains sur notre territoire.*

La comparaison avec des documents épigraphiques analogues, rédigés non seulement en caractères, mais en langue grecs permettent de reconnaître qu'il s'agit d'un état numérique de cuirasses et de haumes appartenant à deux dignitaires.

L'inscription de Preslav et son étude par M. Venedikov soulève timidement un coin du voile qui recouvre encore la connaissance du turc-bulgare (l'ancien tchouvache?). On remarquera que dès cette époque la langue en question était fort altérée. On se demande même par moment s'il ne s'agit pas de quelque langue inconnue panachée de termes techniques turcs [1-5].

Всъщност, даже чак към края на миналия век, прабългарският език беше известен главно чрез лексиката си, която количествено може би надхвърляше някъде около 500 единици, като особено съществено-значимото и дори сензационното по отношение на неговата лексикална структура беше най-после окончателно-безапелационната етимологизация на календарно-цикловите термини от Именника на българските ханове [Москов 1981; ~*~1988; Gombocz 1912]. След началото на този век към прабългарския език бяха открити, разчетени, преведени и прибавени известен брой надписи и цялостно-свързани текстове като Песента на Дилгю, Надписът на Боила, Надписът на Денгиз, Двустишието за племето пугу и др. [Добрев 2005, 89-93,350-414; Dobrev 2015, 53-60] и така на тази основа се видя и установи, че прабългарският език притежава също така и самобитно-оригинална и изключително заплетено-сложна морфологична структура.

Въпреки всичко това, и понастоящем се намират изследвачи тюрколози, които неглижират или се правят, че не знаят всички тези постижения на българската тюркология и подхождат към тях по един недопустимо-аморален начин. Така например, „ведущий" руски тюрколог Олег Мудрак, без изобщо да се интересува и да взема предвид съществуващите публикации по въпроса [напр. Гюзелев 2007, 132-136; Димитров 1991, 5-20; Москов 1997, 36-54; Tekin 1987, 35-41], въпреки че първото и непременно задължително изискване за започването на всяко едно изследване е то да подложи на критичен анализ наличните проучвания и така не само да посочи техните положителни и отрицателни страни, но и да определи своето място в хронологията на

изследването на същия проблем; без да предлага каквато и да е аргументация и обосновка и дори без да отчита и да се съобразява с фундаментално-основните принципи и положения на световната тюркология, съвсем безпардонно-директно декларира, че преводите на Ж. Дени и Фр. Алтхайм от преди средата на миналия век и за които автори дори не си е направил труда да ги цитира в библиографията, „внушают большое сомнение при филологической интерпретации данных памятника, так как не учитывают систему письма, и очень вольно переводят лексику, в частности, связывая весь текст с перечнем вооружений, что по любым тюркским данным довольно сомнительно“, от което твърдение на О. Мудрак непременно трябва да се направи заключението, че той изобщо няма чувство за хронология, защото по това време повечето от тюркските народи не са излезли на историческата сцена, а и няма епиграфски паметници с подобно съдържание; приема, че „между двоеточий стоят цифры, а в остальных случаях булгарские слова“, когато реално цифрите са след двоеточията; заради няколкото лексикални повторения изпада в халюцинации и заявява, че „из-за повторов довольно ярко видна структура текста, и его можно разделить на предложения или синтаксически выделенные обороты“; прави „великото откритие“, че „Если это только орфографический прием, использовавшийся булгарами, то он может указывать на аналогическое перенесение традиции рунической письменности, а значит, и на функционирование примерно в то же самое время какого-то варианта тюркской руники.“, въпреки че българите преминават през Средна Азия много преди появата тук на орхоно-енисейските тюрки и поради това изобщо е невъзможно те да заимстват от тях традициите на руническата писменост, пък и българската руническа писменост възниква много преди и следователно независимо от орхоно-енисейската, по силата на което специалистите обособяват два отделни клона на тюркската руника – „the Euro-Asiatic group and the Asiatic one, each consisting of several related alphabets“ [Кызласов 1994, 9-56,65-78; Kyzlasov 2003, 1,4]; без каквото и да е реално основание предполага „наличии (недолговечной?) традиции использования булгарами (к тому времени частично христианизованными) греческой письменности для бытовых нужд. Остается только надеяться на новые находки булгарских надписей греческими буквами“, когато добре известните гръкоезични прабългарски надписи от времето на хан Крум, Маламир и Пресиян са повече от категорично-неопровержимото свидетелство и доказателство за използването на гръцката писменост не за битови, а за официални нужди на двора, пък и по това време българите изобщо не са „частично християнизирани“, дори и да се намира между тях някой и друг християнин.

Като краен резултат, Олег Мудрак получава един повече от екстравагантно-парадоксален, комично-куриозен, неоснователен и неуместно-несполучлив, пък даже и смешно-глупав прочит, транслитерация, а не транскрибция, кой знае защо, етимологизация и превод на Преславския надпис, според които този надпис е „памятная или учебная записка, отражающая приобретение или изготовление малых металлических изделий. Ее автором являлся или торговец, или кузнец (ювелир?)“ и този субект е толкова старателен и трудолюбив, че непрекъснато увеличава и дори удвоява продукцията си, но кой знае защо последното изделие, което и без това си е било 1 брой, поради неговата леност, така си и остава пак едно на брой(Sic!) [Мудрак 2007, 1-6].

Семь дней усердно работая (=став усердным):

455 [изделий] типа ковшиков увеличилось до 540

427 [изделий] типа застежек увеличилось до 854 (т.е. ровно в 2 раза!)

Умея растянуть время// Умея торговаться:

20 [изделий] типа кафтанных застежек увеличилось до 40 (т.е. в 2 раза)

1 [изделие] типа ушных серег (=подвесок) по лености [осталось] 1.

Безброй са въпросителните около този текст, но нас лично направо ни изумява и дори нощем ни държи буден въпросът защо все пак му е притрябвало на този толкова старателен и трудолюбив човечец, може би търговец, ковач или бижутер(???), а много вероятно и някакъв друг, да увековечава прескъпо-съкровените плодове на своя нелек

труд върху тази двуметрова мраморна колона? Да не би, след и покрай безбройните приноси и достояния на прабългарите за световната култура и цивилизация, те да правят опит да въведат в практиката и отчитането на резултатите от своя труд върху такива солидно-внушителни мраморни колони? Но много по-вероятно, тук безспорно става дума за някаква огромно-съдбоносна, но не и непоправима, от някой друг, разбира се, грешка на засега и все още „водещия“ руски тюрколог!?

Ние предлагаме следния прочит, транскрибция, етимологизация, тълкуване и превод най-напред на отделните съставки, а след това и превод, тълкуване и обяснение и на текста на Преславския надпис като цяло:

ZHTKWHHTZHPΓWYBOYΛE - ζητκωηητζηργωυβωυλε - žitkoy ičirgu bule

Прабългарското млим ζητκωη - *Житкой* е производно посредством суф. *-ко* от старобългарския гл. **жити, живоу** и отговаря на съвременното млим *Живко*, а суф. *-ой* е старобългарският звателен падеж, вж. *Благой, Богой, Драгой, Радой, Станой,* заимстван най-вероятно от прабългарския звателен падеж *-ай,* лабиализиран след заимстването му под действието на източно-южнославянския етимологичен фонетичен закон за превръщането на неударения зв. *а* в зв. *о*.

Длъжностно-ранговата ттл. *ητζηργωυβωυλε - ичергубуле* като наименование на първия след хана сановник, който по длъжност и функции е приблизително равен на съвременния министър-председател и е „вътрешен“, не защото изпълнява своите военно-административни задължения „предимно във вътрешността на страната“ (В. Гюзелев), а защото е вътрешен, придворен боил или само придворен, вж. сттюрк. *ičräkı/ičrägı* „внутренний, служащий двора, придворный“ от същим *ičrä* „внутри, внутрь“, т.е. „вътрешност“. Аналогично в номинативно-семантичен план, и ттл. *ηςουργου κολοβρος* означава и наименова придворен колобър, а ттл. *ητζηργου βαγαιν* - придворен багаин.

В резултат на самостойно-независимо развитие в дунавския прабългарски език тюрк. **ičrägı* се подлага на специфично-характерната за този език фонотактична интерпретация и се преструктурира до праб. *ičirgu,* като специално адективният суф. *-gı* получава в края си тясна закръглена гласна, с каквато по принцип се отличават почти всички подобни прабългарски суфикси, вж. *Кременчуг, Болгарчук* и др.

Подобно на прабългарската по произход, но гръкоезична по фонотактична интерпретация ттл. *кана/канε,* която като начало и основа всъщност е прабългарската длъжностно-рангова ттл. *каган* „император” и която води началото си от кит. **γwāŋ-γwāŋ,* ттл. ητζηργωυβωυλε е оформена със специфично-характерния прабългарски звателнопадежен суф. *-ε,* в употреба също така не само при китайската по произход сложно-съставна длъжностно-рангова ттл. *канε συβηγι,* но още и в старотюркския език на Енисейските рунически писмени паметници [Добрев 2020, 9, вж. и срв. ДТС, 202; ЭСТЯз-а, 388-391; СлДСЯз, 220; Гюзелев 2007, 169-170; Иванова-Мирчева, Хараламбиев 1999, 62; Кормушин 2008, 185,300-302; Tekin 1987, 35-36].

Прабългарската ттл. *βοιλα, βοηλα* не е „Книжовна транскрипция на гр. *βοηλάς*” [БЕР-1, 63], защото при етимологичното проучване на лексемата, в съседните старотюркски езици са открити някои много стари елинизми, преминали в тях не, пряко от гръцкия език на средноазиатските емигранти от времето на Гръко-Бактрийското царство, а посредством “все още неидентифициран междинен източник”, поради което като особено примамливо-евристична се очертава съпоставката с гръц. *βουλεία* “звание члена совета”, *βουλαῖος* “подающий (благие) советы” от *βουλή, βουλα* “совет, наставление”, на която гръцка форма е тъждествена и ттл. *ΒΟΙΛΗ,* в бактрийска транскрипция и вероятно морфология, върху монетите на селевкидските владетели, така че думата може да се окаже преминала от късноантичния средно-азиатски гръцки език, в тюркските езици, с иранско посредничество [Шервашидзе 1989, 79; ~*~1990, 89-90].

В действителност, гръцката по произход ттл. *боила* най-вероятно е заета от гръко-бактрийския език в българските диалекти и езици по време на неднократните български военни кампании по посока на Гръко-Бактрия. През 203-200 г. пр.н.е. българският шаньюй Багатур, кит. *Мао-тунь,* разгромява тохарите, кит. *Yüeh-čih.* През 176 г. шаньюй

Багатур организира голяма експедиция на запад и преследва тохарите, които отстъпват по посока на Тян-шан. Около 165 г. българите отново ги нападат и разбиват, като синът на шаньюй Багатур, шаньюй Лао-шан прави от черепа на убития тохарски цар чаша за пиене [Добрев 2017, 83, вж. Добрев 2005, 359-373, вж. и срв. Гюзелев 2007, 166-172; Симеонов 1981, 36-41; Tekin 1987, 44-45].

Длъжността на ичергу боила е ядрено-водещ компонент на сравнително обособената и самостоятелна институция на ичергу боилите в социално-политическата и военно-административната структура и организация на българското общество, а изпълнителят на тази длъжност е един от най-приближените на хана, който се отличава с „достойнството на рода си и с голямо богатство", той е третата по значимост, след владетеля и кавхана, фигура в централното управление на българската държава.

Според В. Гюзелев [2007] ичергу-боилата съпровожда хана при походи, церемонии и свещенодействия, свързани с религиозния култ, но самостоятелно провежда гонението и унищожението на византийските военнопленници с цел да се отрекат от Християнството; изпълнява функцията на военноадминистративен управител - „първенец на дясната страна на сарακта"; изпълнява функции на помощник на хана военноадминистративното управление на държавата; бива упълномощаван с важни дипломатически мисии, като изпълнява дипломатически функции от първостепенна важност за по-нататъшното развитие на България; представя владетеля в международни срещи и съвещания, водене на преговори и сключване на договори; действува съобразно повелите на своите върховни повелители; заедно с кана боила коловъра е непосредствен предводител на крупни единици от българска военна формация; ведно с кавхана и кана боила коловъра тое е един от най-близките на хана сановници; разполага с голяма военна и административна власт; играе ролята на изключителен по значение фактор в управлението на българската държава през първата половина на IX в.; притежава висша съдебна власт и изпълнява функциите на съдия; членува в Съвета на великите боили; води кореспонденцията между другите страни и България и др. [125-192].

Общуването и сближаването между прабългари и славяни започва още при хан Аспарух в причерноморските степи, а по времето на хан Крум в Първото българско царство славяните вече са пълноправно-равностоен елемент на българската държава и дори някои от тях започват да заемат командно-ръководни постове в нея. Затова и ичергу боилът по времето на съставянето на Преславския надпис е със славянски произход, съответно на което и името му е славянско [вж. и срв. Бешевлиев 1992, 200-201].

XWMΣXHKYΠE : YNE - χωυμσχηκυπε : υνέ - humši küpe - 455

Прабългарската лекс. *κυπε/küpe* „ризница" има за свои, фонетико-семантически напълно или частично тъждествени съответствия като квболг. *куба,* от което с помощта на болгарския субстантивно-деятелен суфикс - *чи* се образува болг. *кубачи* „оръжейник, майстор на оръжие; майстор на ризници", кумн. *kübe,* стогуз. *kübe,* чув. *кĕпе* „панцирь", башк. *köbö,* кбалк. *kübe,* тат. *köbe,* тур. *kübe,* монг. *köpe,* тмандж. и др.

От много дълго време насам, произходът и историческото развитие на прабългарската лекс. *κυπε/küpe* „ризница" са предмет на трескаво-интензивни дирения и предположения, които обаче все още не дават необходимия резултат под формата и на културно-исторически подкрепен, а и сравнително-исторически и етимологически коректно-последователно и непротиворечиво обоснован и изведен етимон на тази дума. Така например, при един от направените вече опити, се допуска и приема, че сред събраните под речниковата статия *kүbe* съответствия в някои от останалите тюркски езици с такива значения като „кольцо в сбруе; серьга; кольчуга", изходно значение на думата е „кольцо", откъдето се развива значението „серьга", т.е. „ушное кольцо" и специализираното значение „кольцо в кольчуге" > „кольчуга", докато значението „панцирь, броня, латы" се формира на основата на „парных слов"(?): *күбе йарық* и *күбе қуйақ,* като поддържаният от Дж. Клосон Г. Дёрфер възстановява за пратюркския език формата **küpä,* заета в монг. **küpä* и перс. کوهة [ЭСТЯз-к, 129-130].

Наред с това, специално за чув. *кĕпе* „рубаха; женская рубаха„ белье; сорочка“ се приема, че то има за съответствие чаг. *кипäк* „верхнее платье“, а чув. *кĕпек* представлява вариант на чув. *кĕпе* и съответства на чаг. *кипäк,* ср. тур. *käпänäк* „дождевой плащ, зимнее платье янычар“, кирг. *кебänäк* „кафтан из кошмы“; ср. ком., тоб., тар., чаг. *кӳбä* „панцирь“, чаг. *köpe* „кольчуга“, др.-тюрк. *kübä* „металлические латы, кольчуга“, тат. *көбә* „панцирь; кольчуга“, които В. Г. Егоров подвежда към тюркските думи от типа на *каб/гап/кап/* „посуда, сосуд; футляр; сумка; чехол“, но това едва ли е коректно за тази речникова статия, защото те са етимологически безупречни за чув. *хуп(ă)/хоп(ă)* [ЭСЧвЯз-1, 275].

В действителност, това последното възражение е само спрямо етимона основа на лекс. *кĕпе,* което ни най-малко обаче не обезсмисля или принизява голямото значение към настоящото изследване на приведения от В. Г. Егоров емпиричен материал както в собствено лингвистичен, така също и в културно-исторически план, именно поради което съответната речникова статия се привежда тук като цяло: **КĔПЕ** „рубашка“; МК *каб* „посуда; чехол; коробка“; чаг. *каб* „сосуд; сумка, которую вешают по бокам вьючного животного; мешок“; азерб., туркм. *габ,* тур. *кап* „посуда; сосуд; футляр; чехол; наружный покров“; азерб., туркм. *аяггабы,* тур. *аяккап* „обувь“ (букв. „чехол“, „обертка ноги“); АФТ *каба* „верхняя одежда“; *каб* „футляр“; алт. В, ойр., шор. *кеп,* хак. *кип,* тув. *хеп,* „одежда; белье; обмундирование; форма, шаблон, образец, подобие; колодка (сапожная)“; ср. монг. *кеб* (Бурдуков) „форма, образец“; алт. В *дьылан кеби* „выползок (старая кожа) змеи“ (чув. *çĕлен кĕпи*); тув. *хап* „мешочек; кисет; футляр; чехол“; алт. В, казах. к.калп. *кап,* ног. *капшык,* тат. *капчык,* узб. *коп, копчик* „мешок“; ног., тат. *кап* „куль“; тур. *кебе* „плащ из грубого войлока“; тат. Сиб. *кэп* „одежда“ (Будагов II, 413); кирг. *ак кӳбӧ* - название боевого одеяния (Юдахин); кумык. *гюбе* „броня; кольчуга; латы; панцирь“; карач. *кюбе* „броня“; чаг. *кӳпе* „латы“ (Будагов II, 142); полов. *кӳбе,* тат. *көбэ кӳлмәк* „кольчуга“; чаг. *кепек* „одежда; плащ; покрывало“ (Wambery EWTS 77). В словаре Махм. Кашгарского в качестве булгарского слова (булгары - предки чуваш) упоминается *кӳбе* в значении „кольчуга“ („защитная рубашка из металлических колец“). Кроме того, в 1945 г. во время раскопок близ древней болгарской столицы Преславы найдена была гранитная колонна со старинной надписью, где четыре раза повторяется слово *кӳпе* в значении „кольчуга“ (Софийская газета „Изгрев“ от 5 сентября 1945 г., № 282, стр. 4). По видимому, производство *кӳбе* сильно распространено было у булгар не только в период пребывания их на Северном Кавказе, но и позднее на Волге. Известно, что в древнее время в Хорезм кольчуги ввозились из Волжско-Камской Булгарии (С. П. Толстов. Древний Хорезм, 1949, стр. 14). В сочинении персидского писателя XIII в. также встречается слово *каба* - род кафтана, длинная мужская одежда, которую носили в Азербайджане. Вероятно, слово это иранского происхождения, оно еще встречается в языке пехлеви: *капах* „плащ“; в перс. *каба* „длинная мужская одежда, надеваемая на рубашку“; в осет. и груз. *каба* „женское платье“ [Егоров, 105-106].

Допълнително към всичко това, особено внимание заслужават още osm. *ǯäbä* „Panzer, Rüstung, Kürass“ < pers. *ğaba* < *ǯebe* „Waffen“; čag. *kipäk, kipäŋ, kebeŋ* „Oberkleid“ < *käp* „Anzug“; leb. šor. küär. *käp* „Anzug, Kleidung“, sag. *kep,* hak. *kip* „одежда“, soj. *χep;* osm. *käpänäk,* kkir. *kebänäk* „Filzrock“, blk. *gebenek* „Pelzmantel“, hak. *kögenek* „платье, рубашка“, soj. *χevenek* „войлочная куртка“ ~ mo. *kebenek,* kalm. *kemnəg* „Filzrock, Pelzmantel“ [Räsänen, 124,253-254, 271]; осет. *gæbyna* „тюфячок“; *goban/gebena* „короткая, верхняя одежда из грубого материала“; балк. *gebenek* „пальто из войлока“; *zalʒæg/zğær* „доспехи, латы, панцирь, кольчуга, броня; металл“; *zğærxædon* „кольчута“; *zğærxūd* „шлем“, хорезм. *zyryk* „броня“, перс. *zirah,* ав. *zraδa-* „панцирь“ [Абаев-1, 509-517,521,564; Абаев-4, 285,308-309]; стб. **кєбєнѧкъ** „одежда въ ненастье“ [СлДСЯз, 315]; бълг. диал. *кабáница* „горна дрѣха като чепкенъ, гунтешь, ягмурлукъ, пѫнджякъ, япѫнджя, сакма; плащь; епанчá“; *кéбе* „тъкано от влънѫ, дебело като чергѫ, за постилеѫ и за завивкѫ; дебела, черна дрѣха“ [НГ-2, 331,360]; бълг. *кèпе* „ямурлук“ < *кèбе/кèба* „груба вълнена тъкан; плъстена постилка за под; венчална женска дреха без ръкави;

връхна дреха с кожена подплата; полушубка; овчарско наметало“ < тур. *kebe* „грубо кече“ < пер. *kābā,* срв. *кабàница* < итал. < араб. *qabā* < пер. *qäba,* докато *кепѐнек* „ямурлук“ < тур. *kepenek* (< пер. *käpänäk* „вълнено наметало“) > унг. *köpenyeg* [БЕР-2, 115,314 331]: ***76*** *Зергеран (перс., "золотых дел мастера, ювелиры") - этот населенный пункт был, однако, более известен как Зирихгеран (перс., "кольчугоделатели", "бронники"), который отождествляется с нынешним пос. Кубачи Дахадаевского района ДагАССР.*

В семантическом отношении топонимы Зирихгеран и Кубачи (в нашем тексте последний дан в тюркском произношении - Гюбечи) идентичны. Последний появился позднее и является, собственно, тюркской калькой персидского наименования. Появление названия Кубачи, возможно, связано еще с ойконимом Кубасанила - названием одного из семи небольших селений, жители которых в свое время образовали одно большое село - Кубачи (см.: Шиллинг. Кубачинцы, с. 7; Магометов. Кубачинский язык, с. 1; Магомедов. По аулам Дагестана, вып. 2, с. 24). По всей вероятности, жители упомянутого сел. Кубасанила и являлись, собственно, профессиональными кольчужниками: куба (в тюркском произношении кюбе/гюбе) - "кольчуга, броня, панцирь".

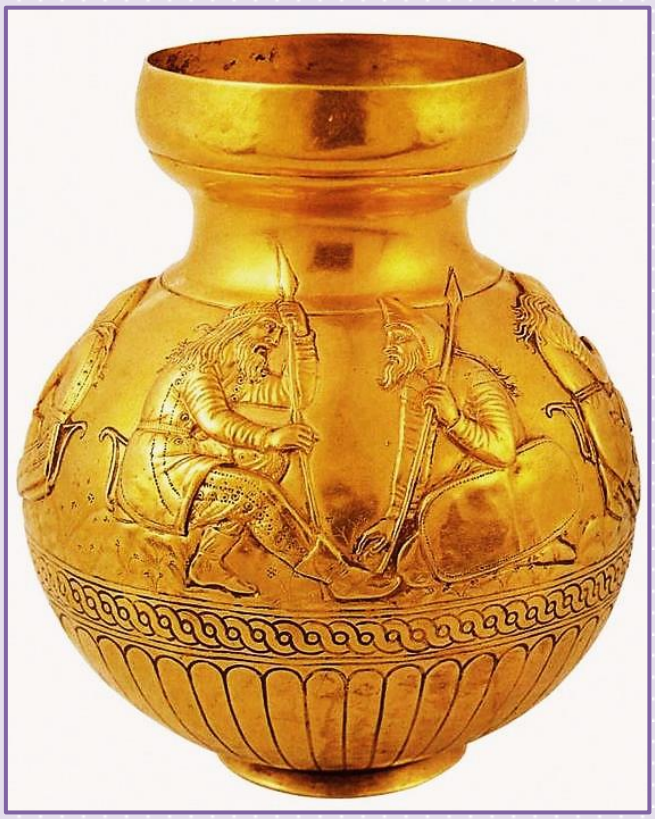

Упоминание в нашем списке ойконима Кубачи (Гюбечи) в связи с событиями, относящимися к V-VIII вв., - анахронизм. Наиболее раннее достоверное упоминание названия этого населенного пункта зафиксировано под 872/1467-68 г., правда, в качестве куньи - в форме ал-Кубаши (см.: Шихсаидов и др. Итоги экспедиции, с. 41).

О Кубачах (Зирихгеране) в раннее средневековье и краткий свод литературы о них см.: История Дагестана, т. 1, с. 125-126; Саидов, Шихсаидов. "Дербенд-наме", с. 47; Шихсаидов. Ислам, с. 34-35 [Дербенд-наме, 27, вж. и срв. DLT_3, 15,217; Eren, 68-69,275; Deny 1947, 237-238; Soltanov 2012, 59-64; Tekin 1987, 36].

Единственият разумно-удовлетворителен изход от тази толкова сложно-заплетена етнолингвистична ситуация е да се допусне и приеме, че към средата на II хил. пр.н.е. и в условията на най-близко-тесен етнолингвистичен контакт, българите в Минусинската котловина заимстват от източните иранци, известни в най-ново време предимно като скити, наред със съответния предмет, и изтир. **kebe* „обвивка, риза; къса горна дреха, куртка“, първата гласна при която се стеснява след миграцията на българите през Кавказ

и се лабиализира под влиянието на следващата устнена съгласна, а съгласният зв. *b* се обеззвучава до зв. *p* по фонетични вътрешноструктурни причини. Тази горна дреха минусинските българи изработват главно от животинска кожа, но също така и от вълнен плат, който тъкат от предена вълна на обикновен ръчен стан.

В Минусинската котловина, преди края на III хил. пр.н.е. индоиранци андроновци се смесват и впоследствие преливат в българи афанасиевци. По този път и начин, освен коня, българите заимстват и вола не само като одушевен предмет, но и съответната му индоиранска дума, известна в по-ново и най-ново време като нем. *Ochs*, англ. *ox*, санскр. *uksán*, тох. *okso*, гот. *auhsa*. Впоследствие и с течение на времето, в българските, угро-финските, монголските и тунгузо-манджурските езици тази дума се реинтерпретира и адаптира фонотактически до вида на праб. **öküŕ*, чув. *вăкăр/мăкăр* „бик“, слбълг. *въгар* „вол; крава; говедо“ както и до заетите пряко или косвено от българските езици унг. *ökör/wkur* „бик; вол; говедо“, монг. *hükėr/ухэр* „бик; говедо“, тунг. *нукур* „бик; крава; говедо“ [вж. и срв. ЭСЧвЯз_1, 105-106].

Поради това, че е доста дебела, корава и трудно пробиваема, волската кожа е най-подходящият материал за изработването на ризници. Към края на II хил. пр.н.е. българите в Минусинската котловина започват да майсторят бойни ризници главно от специално обработена волска кожа и това си проличава особено добре от наличието в Преславския надпис на лекс. *χωυμσχη*, по-късни и съвременни съответствия на която са Türkçe *gön,* Tkm *gön,* Nog *kön,* KKlp *kön,* Krg *kön,* Tel *kön,* TatK *kün,* Bşk *kün,* Çuv *çĕn,* OT *kön,* Moğ *köm ve* bundan gelen Tuv *xöm,* Yak *köm* [Eren, 162; ЭСЧвЯз-2, 412]; тур. *гө:н,* уйг. *kɵ̄n*, огуз. كۅن, кир., ног., ккал. *көн,* уз. *қон,* тув. *хөм*, тат. *күн,* алт. *көң,* тюрк. *kön,* калм. *köm* „кожа; бичья кожа; подошвенная кожа; толстая кожа; выделанная кожа; дубленная кожа; сыромятная кожа; юфт; шкура [ЭСТЯз-в.г.д, 72-73]; **kö:n*, др.-уйг. *kön,* крх.-уйг. *kön,* ср.-уйг. *kön,* ср.-кыпч. *kön,* хрзм.-т. *kön,* чаг. *kön,* тур., аз. *g'ön,* турк. *gö:n*, тат. *kün*, тув. *хöт*, як. *köm* < монг. *хöт;* бур. *хüт*, халх. *хöт*, калм. *köm* „выделанная грубая кожа;

сыромятная кожа; подошвенная кожа; выделанная сапожная кожа; юфть“ [Сравнительно-историческая грамматика 2001, 384].

Съгласният зв. *m* в лекс. *χωυμ* се получава под действието на специфичната за прабългарския език етимологична фонетична промяна на зв. *n* в зв. *m*, протичаща също така и в стб. **алεм**/*élém* от тюрк. **alïn* „начален; първи“ [Добрев 2007, 315-334, вж. и срв. Левитская 1976, 47-49; Москов 1988, 95,100,111], докато редуването *k*-*χ* е сравнително разпространена и присъща на дунавския прабългарски език специфично-характерна комбинаторна фонетична промяна. С течение на времето, към тази първоначална основа *χωυμ* е добавен прабългарският словообразувателен суф. *-σχη* или в латинизирана транскрипция *-ši* за образуване на относителни прилагателни имена, семантически частично подобен на тур. *erkeksi* „мъжествен“, *maymunsu* „маймуноподобен“. Затова изразът от Преславския надпис *χωυμσχηκυπε* следва да се транскрибира и преведе като *humši küpe* „кожени ризници“ [вж. и срв. Бешевлиев 1992, 201; Серебренников, Гаджиева 1986, 119-120; Tekin 1987, 36-38].

Историята на долупоказаната по средата кожена ризница на Китай фактически започва с ризниците на българите сабири, кит. *сяньби* - военно-техническият и художествен гений на късноантичното и ранносредновековното човечество. Наред с всичко останало, безспорно-неопровержимото свидетелство и доказателство за това е и образуването на наименованието *шуй си* на носорога посредством бълг. *шуй* „река; вода“: *Письменные источники и археологические находки показывают, что древнейшие доспехи, применявшиеся на территори Китая, изготовлялись из кожи. В книге «Чжоу ли» впервые указана особая разновидность придворных оружейников хань-жэнь - «мастера, изготовлявшие защиту для тела воинов». Встречались также и другие инструкции, которым они должны были следовать при изготовлении защитных доспехов из кожи. В частности, отмечаются два вида доспехов: короткое одеяние, напоминавшее пальто (kia), и пластинчатые наборные доспехи из чешуек (kiai).*

Обычно киа, которое изготавливали из кожи двурогого носорога, называлось си и состояло из семи слоев. Из кожи однорогого носорога делали одеяние, называвшееся си, оно состояло из шести слоев. Встречалась и третья разновидность, состоявшая из сочетания кожи двух типов, в ней было пять слоев. Поскольку верили, что двурогий носорог жил сто лет, а однорогий - двести, то считали, что и доспехи из их кожи должны были прослужить столько же времени. Следовательно, доспех, изготовленный из двух видов кожи, должен был прослужить триста лет.

Чтобы изготовить кирасу, делали манекен по размерам тела и подбирали кожу. Выбирались два одинаковых куска, один для верхней части, а другой для нижней. Затем кожу разрезали и подгоняли к болванке, отдельные слои накладывали один на другой и затем сшивали по краям. Очевидно, что сшитая кираса напоминала одеяние без рукавов с отверстиям в передней части: от шеи до поясницы в верхней части и с незашитой

нижней частью, доходившей до колен. После использования киа свертывали и хранили в футляре, называвшемся гао.

Китайцы продолжали использовать доспехи из кожи носорога вплоть до династии Тан. В «Большой Цзюани» периода Чжунь-цзюй (722-481 гг. до н.э.) содержатся многочисленные упоминания о защитных доспехах, покрытых красным лаком, использовавшихся в многочисленных войнах. Когда численность носорогов уменьшилась, доспехи стали изготавливать из кожи буйволов. В восьмидесятитомной книге Мао Юаня И «Ву бэй цзы» (1621)-наиболее значительном китайском исследовании, посвященном вооружению и доспехам, говорится, что, доспехи из кожи акулы ничуть не хуже тех, что изготавливались из кожи носорога. Поэтому они названы доспехами из шкуры шуй си (водяных носорогов) [Робинсон 2006, 158-162].

Защитное вооружение в Китае эпохи бронзы изготовлялось в основном из кожи, так как металл был довольно дорогим. «Носорожьи латы» неоднократно упоминаются в «Ши цзине», «Чу цы» и целом ряде более поздних сочинений. Доспехи из кожи носорогов и быков изготовляла особая группа ремесленников [МееёЬат, 1965. Р. 17]. Об этом говорил У-цзы в беседе с вэйским князем: «Сейчас Вы круглый год приказываете выделывать кожи, покрываете их киноварью и лаком, раскрашиваете их красной и синей краской, разрисовываете их слонами и единорогами» [Конрад, 1977. С. 317]. Философ Сюнь-цзы сравнивал прочность лат, которые изготовляли из кожи носорогов и акул в государстве Чу, с металлом и камнем (см.: [Го Баоцзюнь, 1963. С. 79]). В «Цзо чжуань» отмечалось, что пластины кожаного доспеха достаточно прочны для того, чтобы отразить сильный удар: Не исключено, что именно массовое производство кожаных панцирей и, следовательно, получение сырья для них способствовало истреблению носорогов в северных районах Китая [Сунь Цзи, 1982. С. 80-84].

Особенно полно панцирь из кожи носорога, его изготовление и свойства описаны в трактате «Као гун цзи», входящего в состав канона «Чжоу ли» («Ритуалы Чжоу»). Здесь указывается, что панцири, сделанные из кожи двурогих носорогов, служат 100 лет, из кожи однорогих - 200 лет, из кожи тех и других одновременно - 300 лет. Доспех из кожи двурогого носорога состоял из семи кусков, однорогого - из шести, из кожи того и другого - из пяти. Для того чтобы панцирь был надежным, шкура должна быть должным образом обработана. Панцирь состоял из верхней и нижней части, которые должны были весить одинаково, для чего куски кожи уравновешивались на весах. Качественный панцирь был строго индивидуальным [Комиссаров, Хачатурян 2010, 82-].

Българите излизат на историческата сцена към края на III хил. пр.н.е. и в Централна Азия те са огромна сила. В продължение на много векове българите не само враждуват или воюват, но и общуват с многобройните племена и народи от Централна Азия и най-вече с китайците. Поради това, в рамките на един интензивно-близък етнолингвистичен контакт и взаимодействие, те оказват по-силно или по-слабо влияние и въздействие върху техния политико-икономически и културен живот, като същевременно и те са подложени на такова влияние и въздействие от тяхна страна.

Близо хилядолетие и върху една огромно-необятна територия буквално и постоянно българите държат на колене или пък най-малкото нащрек и в респект най-древната, най-могъщата и високоцивилизована за времето си китайска империя. Те не само принуждават китайците да издигнат пред тях Великата китайска стена, единственото наземно съоръжение, което се забелязва от Космоса с невъоръжено око, но и да им плащат ежегоден данък в натура, както и да им изпращат по една принцеса за жена на шаньюя, принцовете или хановете на племенните обединения.

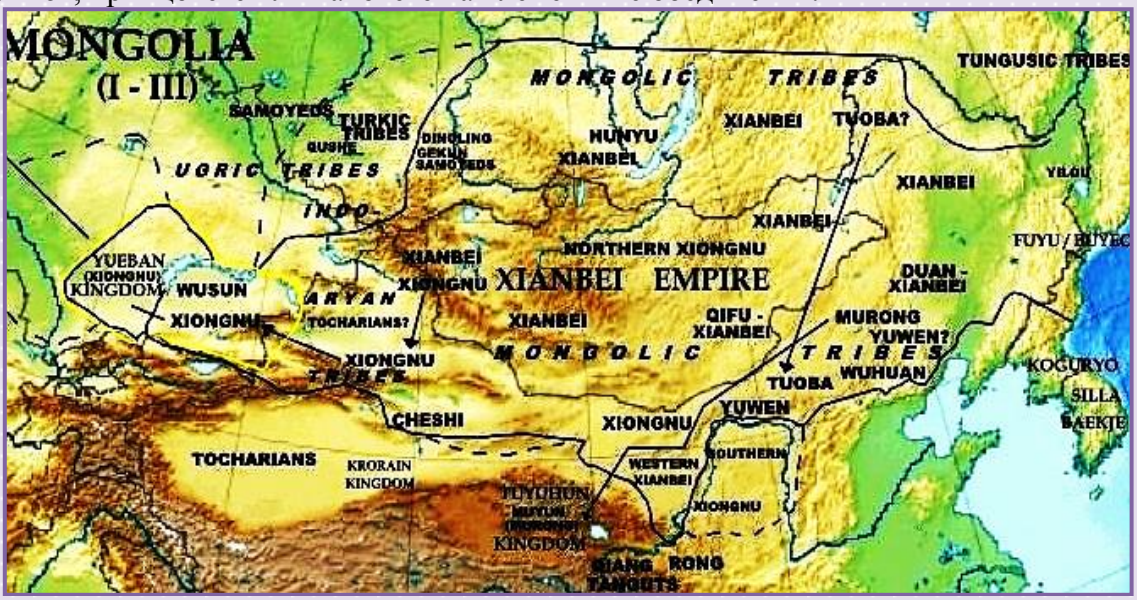

Сабирите, кит. *Hsien-pi,* рус. *сяньби,* са другото голямо и могъщо прабългарско племе и съответно военно-племенно обединение на територията на Централна Азия, които в древнокитайските летописи се знаят като Xianbei, сяньби и от които произлизат дори и цели китайски династии. По начало, заедно с ухуань, сяньби са единият от двата клона на дунху. Те основават на територията на Китай редица български държави, строят невиждани до тогава градове, като прилагат съвсем нови и непознати технологии, изработват вълшебно-превъзходни златни апликации и торевтика, ваят реалистични барелефи, скулптури, пана и фигурки на хора и коне, изписват будистките си пещерни храмове с чудно-красиви и все още много свежи рисунки; полагат основите на тежката кавалерия в частност и делението на войската на различни родове и видове въобще; въвеждат императорската гвардия, започват предварителното военно обучение на войската, изобретяват, въвеждат в употреба и усъвършенстват все нови и нови видове въоръжение и снаряжение, разработват и прилагат нова бойна тактика; откриват и въвеждат в употреба в Китай бронята на коня и конника и стремето; те държат първенството в металолеенето, металообработването и особено в обработката на златото, при което откривайки клетъчния емайл и зърнестото злато, го издигат до такова майсторство и съвършенство, че тях няма да ги достигне и надмине никога вече никой друг народ на Света; сабирите са първите, които възприемат Будизма и впоследствие го предават на останалите народи от този край на Света. Ето защо, няма как сабирите българи да не бъдат признати за военно-техническия и художествен гений на късноантичното и ранносредновековното Човечество, особено след техните недостигнати и ненадминати дълго време след това нововъведения и постижения също така и в крепостно-обсадната техника: *Their people originally lived in the region of Mt.*

Daxianbei 大鮮卑 (north of the river Argun and the Great Hinggan Range, i.e. beyond the northwestern borders of the province of Heilongjiang). Early Chinese sources say they lived of pastoral nomadism, but also of hunting. A few decades ago an inscription on a cliff wall was discovered in the town of Ali Goul Balgasu in the Oroqen Autonomous Banner. It dates from 443 and describes how Tuoba Tao 拓跋燾 (posthumous title Emperor Taiwu 北魏太武帝, r. 423-451) had sent out Li Chang 李敞 to bring offerings to the dynastic ancestors. This is the earliest evidence of the home region of the Taγbač people. The ancestral myth of the Taγbač says that the dynastic founder was Tuoba Mao 拓跋毛, who unified 36 tribes with 99 families. During the early Later Han period 後漢 (25-220 CE) Tuoba Tuiyin 拓跋推寅 decided to have his people migrate southwards, into the vacuum the Northern and Southern Xiongnu 匈奴 had left. They first moved to what is today Hulun Buir in Inner Mongolia, and later advanced further south to the great Yellow River bend, and became part of the federation of the Xianbei. Some Xiongnu people who still lived in the region of northern Shanxi, became part of the Taγbač alliance. The Taγbač were the most powerful of all tribes of the Xianbei federation, so that Chinese historians called them the "fathers and mothers of all northern barbarians". The official history of the Northern Wei dynasty, influenced by Chinese thinking, explained that the oldest ancestor of the Taγbač was no one else than the Yellow Emperor 黃帝. The term tuoba 托跋 is explained as the native word for tuhou 土后 "ruler of the earth" (i.e. Houtu 后土).

In 386 Tuoba Gui 拓跋珪 re-founded the state of the Taγbač and called his dynasty Wei, in remembrance to one of the Three Kingdoms 三國 (220-280). In order to discern that dynasty, the Cao-Wei 曹魏 (220-265, founded by the Cao family), it is called the Northern or Later Wei. The Tuoba also adopted the title of Emperor. Emperor Xiaowen 北魏孝文帝 (r. 471-499) moved in 494 the capital seat from Pingcheng 平城 (near modern Datong 大同, Shanxi) into the heart of the north China plain, to Luoyang 落陽. A special edict he decreed prohibited the Tuoba people from ever going back to the steppe. Whoever lived in Luoyang, was to be buried there. In 496 20 he changed the family name from Tuoba to Yuan 元, and so advanced the sinification of the Tuoba people. In 534 a struggle for succession led to a split of the large Northern Wei empire into two parts, the Eastern Wei 東魏 (534-550) and Western Wei 西魏 (535-556). Both empire were short-lived and soon replaced by the Northern Qi 北齊 (550-577) and Northern Zhou 北周 (557-581). People of Tuoba origin continued to play important roles in the administration of the Chinese Sui 隋 (581-618) and Tang 唐 (618-907) empires.

Одежда их состояла из дохи, длинной сбористой юбки и войлочной шляпы. Женщины заплетали волосы в косы и украшали их жемчугом и золотыми поделками. Тогонцы очень ценили оружие. На вооружении у них состояли лук, палаш, щит и панцирь. Копье не упомянуто; это показывает, что тактика ударного боя еще не вошла в употребление.

При всем этом сяньбийцы были очень способным и переимчивым народом. Они легко усваивали и китайскую грамоту, и хуннские аристократические традиции, и тунгусские

моды вроде ношения кос, и способы изготовления яда для стрел, известные только приамурским охотникам - предкам нивхов.

Воинственные сяньби были так неукротимы, что для того чтобы хоть немного организовать их, нужен был человек необычайно сильной воли. Такой человек нашелся, но самое удивительное то, что ему было, согласно источнику, только 14 лет.

На протяжении IV-V вв. лучшими воинами Северного Китая и Центральной Азии считались сяньбийцы племенного союза Тоба. Основу армии табгачей с IV в. составляла легкая и тяжелая конница, обученная сражаться в ближнем бою. Судя по данным письменных источников, добиваться победы косоплеты предпочитали именно в рукопашных схватках.

Высокие боевые качества войск косоплетов были результатом не только их "природной свирепости" и "особой кровожадности", но и продуманной политики табгачских ханов, регулярно совершенствовавших военные навыки своих поданных. Перед началом боевых действий отряды табгачей стягивались в полевые лагеря, где они проходили совместное обучение. В ходе походов конница делилась на корпуса и колонны, которые могли выполнять самостоятельные боевые задачи. Характерными чертами тобасских армий IV-VI вв. были мобильность и устойчивость в ближнем бою. Первая достигалось наличием хорошего конского парка, состоящего из степных лошадей (в походе каждый воин имел заводного коня), а второе - наличием надежного защитного вооружения, необходимого в ближнем бою.

When the stirrup, which provides a firm seat in the saddle for combat, was combined with the type of heavy armor for both man and horse that had developed in the post-Han era, and the complete ensemble became available to Xianbei warriors (armor and the crossbow having previously provided the Chinese with a degree of comparative military advantage over nomadic light cavalry), it became possible to field a truly formidable Xianbei cavalry force.

The Northern Wei dynasty had at least ninety-three military garrisons, distributed throughout the empire. Especially important among these were the so-called Six Garrisons (liu zhen 六鎮), established after 433 along the line of the Yin Mountains north of the Yellow River loop. The core of these garrison forces were originally Xianbei warriors, but they also came to include other surrendered peoples, Chinese conscripts, and eventually even banished convicts [Добрев 2017, 823-966].

В индийските езици има термин *Кубега (kubega)* „стеганый халат или куртка, надеваемая под кольчугу“ [Робинсон 2006, 268]. Тази дума най-вероятно е пренесена в индийските езици от сабирите ефталити, империята на които на границата между Късната античност и Ранното средновековие се простира и покрива Индийския полуостров, а техните самобитно-оригинални надгробни паметници се срещат както по Хималаите, така и на Кавказ: ***Hephthalites*** *(or Ephthalites) was the Latinised exonym for a people commonly known in Chinese sources by names such as* ***Yada*** *(嚈噠, Yè dā). They were a confederation of peoples in Central Asia who expanded their domain westward and southward during the 5th century. They included both nomadic and urban, settled communities.*

It is not clear whether the Hephthalites or a related people, the Xionites, were synonymous with the ***White Huns*** *(Sanskrit Sveta Huna).*

The modern Abdali or Durrani (from the Bactrian Ebodalo), a Pashtun tribal confederation in Afghanistan and Pakistan, are widely believed to descend from the Hephthalites.

At the height of its power in the first half of the 6th century, the Hephthalite Empire controlled territory in present-day Afghanistan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan, Pakistan, India and China.

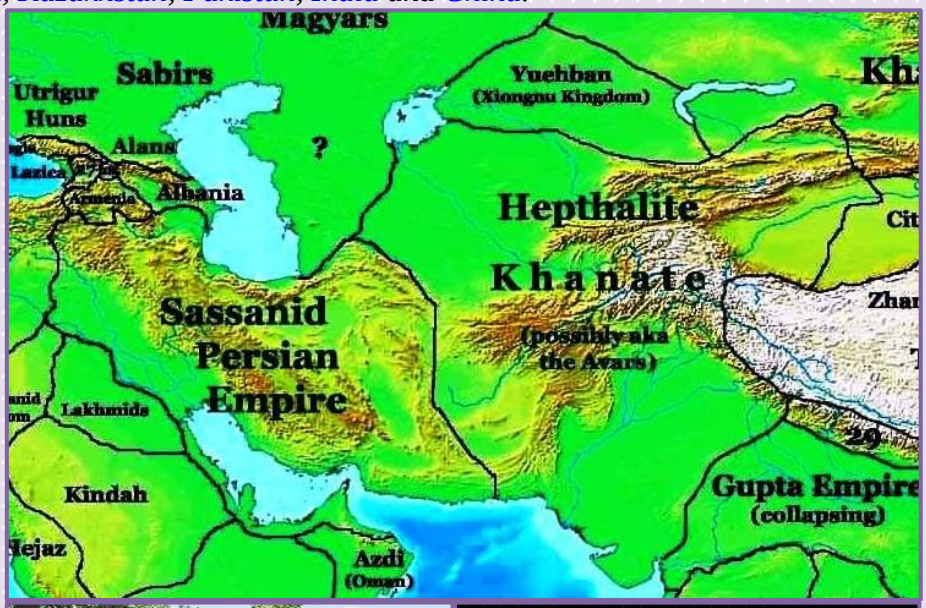

The stronghold of the Hephthalites was Tokharistan on the northern slopes of the Hindu Kush, in what is present-day northeastern Afghanistan. By 479, the Hephthalites had conquered Sogdia and driven the Kidarites westwards, and by 493 they had captured parts of present-day Dzungaria and the Tarim Basin in what is now Northwest China.

India was invaded during the 5th century by a people known in the Indian Subcontinent as the Hunas - possibly an alliance broader than the Hephthalites and/or Xionites. The Hunas were initially defeated by Emperor Skandagupta of the Gupta Empire. By the end of the 5th century, however, the Hunas had overrun the part of the Gupta Empire that was to their southeast and had conquered Central and North India. Gupta Emperor Bhanugupta defeated the Hunas under Toramana in 510. The Hunas were driven out of India by the kings Yasodharman and Narasimhagupta, during the early 6th century [Hephthalite Empire 2017].

ΤΩΥΛΣΧΗ : ΦΜ - τωυλσχη : φμ - tulšhi - 540

В етимологичното си проучване на основната лексика от Преславския надпис проф. М. Москов [1997] приема, че гръцкото буквосъчетание σχ от *τωυλσχη* най-вероятно означава зв. *ǯ* и след като привежда редица съответствия на думата в тюркските и монголските езици, я извежда от монг. *тугулга-* „топене, разтопяване на метал”, на основата на което е развито най-напред значението „метал” и от него след това - значението „шлем, каска” [48-51].

По-конкретно, монг. **doγulga,* по-късно *tolga* „шлем; каска", възниква и се образува на основата на лекс. *толґо́ĕ,* съвременно монг. *тоɫuγai* или *duğulğa,* от **dağulga,* вмонг. *толгой* „голова; головка; глава, хозяин, руководитель; вершина чего-либо", от **тоɫuγai* „голова", което преминава и се заема в редица други тюркски езици като тур. *tolga/tulga/tugulga,* кирг. *tūlga,* каз. *dūlga,* кум. *tovulga/tovulğa,* якут. *dulaγı,* сттюрк. *tavulga/tobulga* „Helm" [Poppe 1962, 339].

Според T. Tekin [1987], монголската по произход дума *dugulga* има такива форми в тюркските езици като Osm. *tugulga, tuvulga, tuvulka, tuglıga, tulga,* Turk. *tulga,* Kum. *toyulga,* Çağ. *duluga,* Kırg. *tūlga,* Kzk. *dūlıga,* Kar.K. *tuvulga, tuvulgan,* Tat., Bşk. *turka,* Özb. *dubulga.* Етимологията на монг. *dugulga* (Halha *dūlga*) не се знае, но тя може да има връзка пак с монг. *tugulga*(*n*) „kalay, kurşun", формата на което в бурятския език обаче е *tūlgan: ẖara tūlgan* „kurşun", *sagān tūlgan* „kalay". От всички тюркски езици тази дума се среща само в чувашкия език като *tĭhlan* „kalay", *hura tĭhlan* „kurşun", която по пътя на метатезата се развива от монг. *tugulkan.* Съставката -СХН (*-shi*) пък може да е равна на суф. *-shi* < **-ski* = Çuv. *-ske* от думата ХШМΣХН, която образува съществителни имена със значението „калъф, покривка", както *pürneske* „yüksük; eldiven parmağı" < *pürne* „parmak" [38-39].

В рамките на формиращия се през IV-II хил. пр.н.е. на основата на тюркските, монголските и тунгузо-манджурските езици Алтайски езиков съюз, върху монг. **тоɫuγai* „голова" възниква и се образува обща за българските и монголските езици лекс. **толгой* „голова", която в ранносредновековния прабългарски език се развива до **tulka* > **tul-* „глава; покривало, покривка". Към тази основа се прибавя прабългарският словообразувателен суф. *-šhi* = чув. *-ske,* срвр. *-са* в *алса* „рукавицы", където *ал* „рука" и откъдето се получава и формата в Преславския надпис **tulšhi* „шлем", букв. „това, което покрива главата, наглавник" [вж. и срв. Егоров, 25; Бешевлиев 1992, 201; Tekin 1987, 39].

Централноазиатските българи сабири първи изобретяват пластинчатия шлем, като директно от тях той се заимства и разпространява из цяла Средна Азия, Китай и Япония, а по-късно, с посредничеството на българите оногури, и в Източна и Централна Европа: *Шлемы с полушаровидной формой тульи-купола в III-VI вв. были широко распространены в Средней Азии, Китае, Японии [Горелик, 1993а, с. 48]. По-видимому, возникновение шлемов, набранных из пластин-полос, следует связывать с северными и северо-восточными районами Китая. Именно отсюда, из сяньбийских памятников II в., происходят одни из наиболее ранних образцов подобных шлемов [Юйшу Лаохэшэнь, 1987, рис. 127-129; Рец, Юй Су-Хуа, 1999, с. 48]. Позднее, в IV-VI вв. они получили распространение не только в Китае, но и в соседней Корее, Средней Азии, а в VI в. через авар и древних тюрок достигли Восточной и Центральной Европы* [Кубарев 2005, 107].

Кроме двух упомянутых выше амфор здесь найдены: кусочки золототканой одежды или покрова; два золотых листочка от гроба или погребального венка; золотой гвоздик; маленький золотой полумесяц, прикреплявшийся к чему-то тремя золотыми гвоздиками; золотые с тисненым орнаментом концы пояса или застежки, мелкие серебряные обломки, четыре бусины и медная, византийская монета императора Льва (457-473 гг.); обломки из бронзы, кости и стекла. Из погребального инвентаря также уцелели два железных кинжала, около двух десятков железных наконечников стрел, два меча (один из них с остатками кожи от деревянных ножен), круглое бронзовое зеркало и такая же круглая на трех ножках подставка под лампу, два железных шлема (один в обломках, другой цельный с прикипевшей к нему и загнувшейся внутрь железной бармицей), железный наконечник копья, большое количество панцирных пластин, наплечников и других деталей доспеха.

Наиболее сохранившийся шлем был набран из порядка 50 достатъчно длинных (17-18 см) фигурных пластин, половина из которых были направлены налево, другая половина – направо. Имелись также навершие и налобная пластина [Кубарев, Журавлев 2012, 136,143].

Шлем - защитное наголовье, предназначенное для предохранения головы воина, состояло в период средневековья из стального конического корпуса-наголовья и

практически всегда имело обрамление по нижнему краю из длинной кольчужной сетки (бармицы) для защиты шеи и горла (иногда и лица), в качестве защиты лица иногда использовалось также стальное забрало (личина).

Письменные источники подтверждают мысль о регулярном применении шлема булгарами. В X в. на это косвенно указывают арабские источники, подчеркивая, что булгары «имеют полное вооружение» (Хвольсон, 1869, с.24), в состав которого, несомненно, входило и боевое защитное наголовье. В XII в. ал-Гарнати также сообщает о наличии шлемов у дружинников булгарского царя (Путешествие, с.43,61). Миниатюры Радзивилловской летописи почти всех булгарских воинов изображают в шлемах (Радзивилловская, с. 19).

К сожалению, до нас не дошли целые булгарские шлемы. Судя по изобразительным и археологическим данным (обломки и детали шлемов), это был сфероконический пластинчатый шлем, широкоизвестный у многих кочевых народов Евразии в период средневековья. Большая популярность и многовековое существование подобных защитных наголовий объясняется в первую очередь тем, что отвесные и боковые удары скользили по плоскости тульи, гася силу удара [Измайлов 2008, 71].

Посредством прабългарската лекс. *τωυλσχη* най-вероятно е наименован и шлемът на хан Омуртаг по време на неговия триумф след победната война с франките: *По време на Първото Българско Царство златарството достига много високо ниво на развитие и докато преди образуването на българската държава майсторът златар, нерядко пленен чужденец, е непосредствено свързан и подчинен на отделния хан или сановник от племето, то впоследствие и особено през епохата на разцвет на старобългарската култура, той се сдобива с установено място на работа, става важна съставна част от занаятчийското съсловие във формиращите се градски центрове, в българските градове отдавна вече има златарски работилници, през първата половина на X в. специално във Велики Преслав функционира златарска работилница, която обслужва Двореца и приближените на Царя боляри [Ваклинов 1977, 139-151; Дончева-Петкова 1966, 25; История 1976, 126,136].*

Висококвалифицираните майстори златари в тези работилници, българи и чужденци, владеят всякакви златарски техники и технологии, в повечето случаи наследник и продължител на по-старите техники, известни от най-дълбока древност, и за тях не е никакъв проблем да изработят какъвто и да е съд и да го изгравират във всякакъв стил, което проличава особено добре от Каната на хан Омуртаг, където по един изключително сполучлив начин се съчетават и взаимопроникват собствено прабългарски, ирански и византийски художествени стилове, което като цяло има за резултат постигането и получаването на собствено-оригиналния, цялостно-единния и

завършен прабългарски златарски художествен стил, именно поради което надали може и трябва да се говори за някакъв си тук еклектизъм (Л. Дончева-Петкова).

Конкретно тази кана наистина трябва да е била собственост на хан Омуртаг, поръчана по-малко вероятно от самия него и много по-вероятно поръчана и подарена му я от кавхана, я от ичергу-боила, може да е и друг, но също така много висш сановник, по повод и в памет на дългогодишната война, която хан Омуртаг лично и начело на българската войска, води най-напред с франките около 826-827 г. и от които отнема Сирмия, а така също и през 827 г. с панонските славяни [Младенов 1935, 23] и наистина като че ли тъкмо средноевропейски тип са лицата на пленника и на убития на бойното поле, отрязаната глава на който е на седлото на Хана, по-нататъшната конкретизация на които като франки като че ли става възможно на основата на това, че пленникът е облечен в римска ризница, използувана най-вероятно повече от франките и по-малко вероятно или по-рядко от панонските славяни.

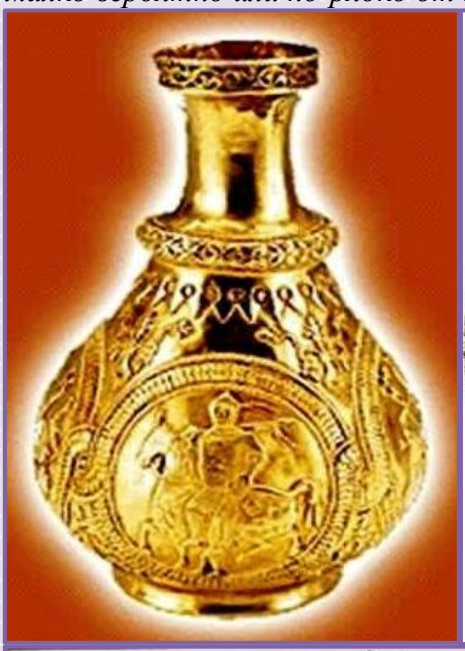

Ето защо само донякъде са прави онези проучватели на Съкровището, които виждат във въпросното изображение, както вече се посочи по-горе, някой си, безлично-анонимен Триумфиращ княз - Victorious prince, или пък вече много добре познатият ни княз Ахтум, но в действителност, както произтича и в това по-частно направление от нашата най-обща Теория за Златното съкровище, "Надь Сент-Миклош", се оказва, че това е самият хан Омуртаг, който напълно в стила и чрез средствата на тогавашната символика, използувана също така и на други подобни изображения на императори и царе, празнува своята Royal Victory, т.е. Кралска победа.

Расово-антропологичният тип на Конника, както вече се каза по-горе, но се потвърждава допълнително и от други, специализирани антропологически проучвания [Lipták 1983, 133,139-140], е тураноид, а такива са и българите оногури, включително

и панонските оногури, от които, както вече също така беше посочено или доказано пак по-горе, произхожда хан Крум, следователно няма никакви причини да не се приеме, че точно такива са чертите на лицето и външният вид и на неговия син хан Омуртаг, така че фактически изображението на тази кана е един много ясен и точен, напълно реалистичен портрет на хан Омуртаг, какъвто по добре разбираеми причини не се явява, да кажем, добре известният му медальон.

От друга страна, пленникът и убитият на бойното поле, отрязаната глава на който е на седлото на Хана, разбира се, в никакъв случай не са обикновени войници, а самите князе или вождове на тамошните франки, което майсторът златар е успял да покаже и подчертае и чрез старателно-грижливо изгравираните им лица с добре оформени и сресани бради и мустаци, каквито те надали са имали след дългия път от бойното поле до тук, което трябва да означава още и най-вече това, че този майстор е бил сред такива, расово-антропологически "атипични" за българина тураноид хора, виждал ги е отблизо и сега изобщо не изпитва каквито и да е затруднения при тяхното пресъздаване върху благородния метал.

Този майстор златар е българин по кръв, душа и сърце, той се е родил край коня, израснал е върху коня и сега все още не слиза от коня, иначе нямаше да познава толкова добре и дори да чувствува анатомията, физиологията и даже психологията на коня, който, независимо от нелекия си товар, стъпва кръшно, чупи се насам-натам, върти очи и се опитва да погледне застрашително назад, малко е високомерно-злонрав, надали го плаши отрязаната глава, по-скоро има зъб на пленника, току-що се беше втурнал срещу него и неговия кон, "Онзи и той не беше лесен, но и аз като се изправих, с копитата по челото, после го подбрах с гърди малко отстрани, той падна, стопанинът му едвам се измъкна изпод него, хукна да бяга, препречихме му пътя, моят господар скочи на земята, засвистяха саби, сега заради този само се влачим, кога ще стигна до моя табун на пасището под Балкана…"; конят свива назад уши, което той прави, когато реши да ухапе или да се втурне срещу неприятел и това движение с ушите е съвсем различно например от свиването на ушите напред, "конят преде", казва баща ми, и наистина той си мърда присвитите уши, като че ли преде, но всъщност пре́ди, слуша и изучава звуците пред себе си и опознава средата – никой друг майстор златар освен българин не е в състояние да ти изпише такъв кон!

Конят е душата и сърцето на българина, него той е обикнал и прегърнал още преди 5 хил. год. в неговата Алтайска прародина, на него той е прекосил безкрайните простори от Алтай до Балкана, с неговото мляко е израснал и оцелял, заедно с него е погребван, при българите конете, подобно на коня на хан Омуртаг, наистина мислят и говорят, дори и песни пеят, както кончето на Марко от онази чудна народна песен, който го оставил три дни непоено, три дни незобено, сигурно пак се е позапил някъде, и сега го пита дали му се сърди, а кончето му отговаря: Аз не ти се сърдя, гдето ме остави три дни непоено, три дни незобено, най си мисля Марко, снощи са минали три синджира роби, днеска Дунав носи черните им кърви… Съдба българска горчива, наказание или награда, щом Господ Бог така ни повелява [Добрев 2005, 451-453].

ЄСТРѺГНNКУПЄ : YKZ - εστρωγηνκυπε : υκζ - estrogin küpe - 427

Към края на II хил. пр.н.е. и в Минусинската котловина българите заимстват от източните иранци пластинчатата ризница заедно със съответната дума наименование във вида на **æstærgin* от изтир. **stær-*, иран. **star-* „стлать, расстилать“, ав. *star-* „рассыпать; расстилать“, перс. *gu-stardan* „стлать, расстилать“, пехл. *wi-stardan* „выстилать; отделывать“, согд. *para-štar* „расстилать“, сак. *ṣṭar-* „покрывать“, към което е прибавен адективният суф. *-ġin,* така че в крайна сметка се получава резултативното значение „пластинчат“, буквално „подплатен“, при което се има предвид това, че подплата за пластините е късата кожена или платнена куртка [Абаев-3, 150-151,264, вж. и срв. Бешевлиев 1992, 201; Tekin 1987, 39].

В началото пластините на ризницата са дървени или кокалени, но с течение на времето българите хунну на шаньюй Багатур, кит. *Маодунь,* и българите сабири усъвършенстват и започват да изработват пластините на ризницата от метал, като постепенно я приспособяват и за бойните коне: *Цель настоящей статьи опубликовать данные о наиболее «массовом» типе панцирных пластин, применявшемся населением Алтая в скифское и хуннское время. Все эти пластины изготавливались из кости или рога. По структуре набора в составе панциря являлись ламеллярными, т.е. соединялись непосредственно между собой. Набирались в горизонтальные полосы, размещаясь в них длинными сторонами по вертикали. Они имели систему из боковых и угловых отверстий, где первые служили для набора пластин в полосу, а вторые - для соединения между полос. Форма пластин прямоугольная, иногда с легкой трапециевидностью. Число отверстий в пластинах варьирует от семи до восьми, где три или четыре отверстия боковые, а четыре угловые.*

Таким образом, к настоящему времени на территории Алтая известно шесть экземпляров пластин, которые можно отнести к одному типу прямоугольной формы. По числу и взаиморасположению отверстий они разделяются на два варианта: с четырьмя угловыми и четырьмя боковыми отверстиями (рис. 1-1) и с четырьмя угловыми и тремя боковыми отверстиями (рис. 1-3). Судя по датировкам памятников, в которых найдены пластины, данный тип применялся населением Алтая с середины I тыс. до н.э. по рубеж эр. В культурном отношении пластины рассматриваемого типа распределяются следующим образом: пазырыкская - 1 экз., староалейская - 1 экз., каменская - 2 экз., кулайская - 1 экз. Случайная находка с Соловьиной Луки по географии своего нахождения входит в ареал каменской культуры.

Панцирные пластины из кости и рога получили широкое распространение на территориях Восточной Азии. Ранее всего, с III тыс. до н.э., они известны в Китае. Во II тыс. до н.э. их ареал расширяется охватывая Дальний Восток и Сибирь (Горелик М. В., 2003, с. 83,108-110). В I тыс. до н.э. костяные пластины используют в своих панцирях воины Китая, Приамурья, Центральной Азии, Западной Сибири, Южного Урала, Северного Причерноморья (Горбунов В. В., 2003, с. 38).

С конца I тыс. до н.э. по середину I тыс. н.э. кость и рог, как материал для изготовления брони, постепенно вытесняются железом. На Алтае этот процесс демонстрируют находки железных ламеллярных пластин из памятника булан-кобинской культуры II в. до н.э. - I в. н.э. Яломан-II (Горбунов В. В., Тишкин А. А., 2006, рис. 1-7-10). Имеются также предварительные данные о железных пластинах из объекта каменской культуры II-I вв. до н.э. (Лихачева О. С., 2012, с. 32). Помимо кости и железа население Алтая использовало для изготовления ламеллярных пластин и бронзу. Однако, пока известна лишь одна находка такой пластины из могильника пазырыкской культуры IV-III вв. до н.э. (Горбунов В. В., 1999, с. 49, рис. 1-13) [Горбунов и др. 2013, 58-60].

Железные панцирные пластины /группа I/ впервые появляются в Передней Азии. Самые ранние их находки фиксируются в Ассирии с VIII в. до н.э. (Горелик М. В., 1993б, с.124). В дальнейшем они применяются урартами, скифами, а также персами и другими народами в границах Ахеменидской державы (Хазанов А. М., 1971, с.56; Горелик М. В., 1993б, с.96-108). В IV в. до н.э. железо начинает использоваться для изготовления панцирных пластин у саков Средней Азии, а с III в. до н.э. населением Центральной Азии, Китая и Дальнего Востока (Деревянко А. П., 1976, с.120-121; Горелик М. В., 1987а, с.119-120; 1993б, с.113-128; Давыдова А. В., 1995, с.33-34; Рец К. И., Юй Су-Хуа, 1999, с. 44).

Вторым наиболее важным признаком панцирных пластин является структура их набора в составе панциря. Все тюркские пластины относятся к ламеллярной

структуре бронирования /разряд I/, т.е. крепятся непосредственно между собой. Крепление производилось через систему сквозных отверстий, пробитых в пластине, при помощи кожаных ремешков или иного материала. Пластины ламеллярной структуры имеют два центра происхождения. Одним из них является Ближний Восток (Палестина), где в XVIII в. до н.э. ламеллярное бронирование изобрели гиксосы. Это новшество в Западной Азии активно использовалось при изготовлении панцирей до середины I тыс. до н.э., пока не было вытеснено доспехом с чешуйчатой структурой бронирования (Горелик М.В., 1993б, с.116-124).

Другой, более древний, центр изобретения ламеллярных пластин - Китай. Здесь эти пластины появляются в середине III тыс. до н.э. и используются до XIX в. н.э. включительно (Горелик М. В., 1993б, с.125). Из Северного Китая ламеллярный доспех во II тыс. до н.э. проникает на Дальний Восток и в Сибирь (Деревянко А .П., 1976, с.123; Матющенко В. И., Синицына Г. В., 1988, рис.9, 10, 61-66). В I тыс. до н.э. он уже известен на многих территориях Восточной Азии (Горбунов В. В., 1999, с.52). Начиная с эпохи "великого переселения народов" пластины ламеллярного доспеха вновь появляются в Западной Азии, на этот раз в качестве заимствований с Востока и проникают в Европу (Медведев А. Ф., 1959, рис.1 - 7-12, 2-1; Хазанов А. М., 1971, табл. XXIX-6, XXX-3-7; Горелик М. В., 1995, с.416-418). Во II тыс. н.э. ламеллярный доспех был существенно потеснен новыми типами брони: пластинчато-кольчатой и пластинчато-нашивной с изнанки мягкой основы, но на отдельных территориях продолжал применяться до XIX-начала XX вв. (Горелик М. В., 1983, с.247-255; 1987б, с.165-186).

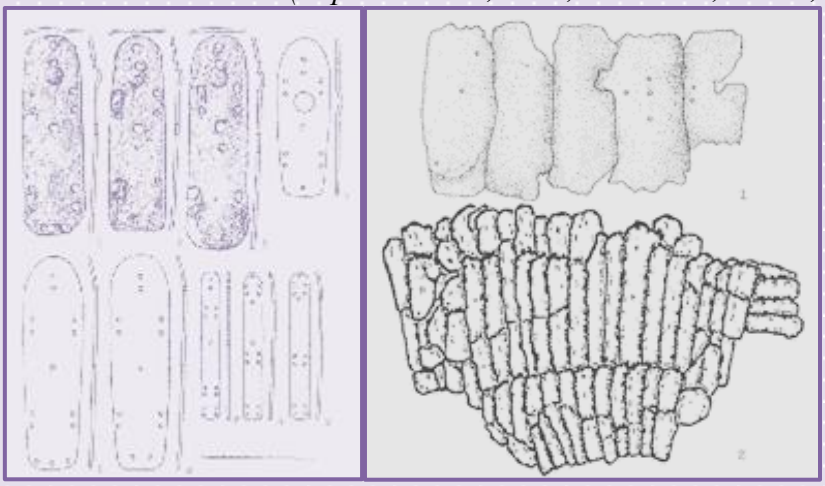

Следующий по значимости признак панцирных пластин - направление. Тюркские пластины направлены длинной стороной по вертикали /раздел I/. Такие экземпляры появились одновременно с ламеллярной структурой бронирования и были характерны для многих панцирей гетерогенного состава: чешуйчатых, пластинчато-нашивных. Они абсолютно господствовали на всем Востоке, начиная с бронзового века и до Нового времени (Медведев А. Ф., 1959, рис.1,2; Хазанов А. М., 1971, табл.XXVIII-XXXIII; Горелик М. В., 1987а, рис.5; 1987б, рис.1, 3; 1993а, рис.1, 12; 1993б, табл.XLVIII-LVI; Деревянко Е. И., 1987, табл.VI-VIII, XV, XXV; Худяков Ю. С., Соловьев А. И., 1987, рис.1-6).

Пластины, снабженные боковыми отверстиями /отдел I/, составляющими вертикальные пары по каждой стороне, крепились подвижным способом. Под этим способом понимается жесткое соединение по горизонтали (в полосу) и гибкое по вертикали (между полос). В полосе пластины плотно связывались отдельными ремешками через каждые две пары отверстий соседних пластин. Между полосами крепление производилось через те же отверстия, но более длинными ремешками, благодаря которым полосы из пластин могли складываться в своеобразную "гармошку". Аналогичная система отверстий впервые появляется у хуннов Монголии в III в. до н.э. (Хазанов А. М., 1971, табл. XXVIII - 16; Рец К. И., Юй Су-Хуа, 1999, рис.3-3(21)). Из Центральной Азии, в эпоху "великого переселения народов", она распространяется на восток до Японии и на запад до Северного Казахстана (Горелик

М. В., 1993а, рис.1-8,12). В эпохи раннего и развитого средневековья такой способ крепления встречается у населения Дальнего Востока, Южной Сибири, Средней Азии и Восточной Европы (Горелик М. В., 1987б, рис.3-15; Худяков Ю. С., Соловьев А. И., 1987, рис. 2-13, 19; Шавкунов В. Э., 1993, рис. 44-3,5-7; Белорыбкин Г. Н., 2001, рис. 80-2; Руденко К. А., 2002, рис. 2-1,2). Тюркские пластины I отдела представлены двумя типами и вариантами (рис. 7).

Панцирные пластины с боковыми и срединными (верхними) отверстиями /отдел V/ крепились подвижным способом. Соединение между полосами производилось через срединные верхние отверстия. Впервые эта система появляется у населения Приамурья и хуннов с III в. до н.э. (Деревянко Е. И., 1987, табл. VII-8, VIII-1-3; Давыдова А. В., 1995, табл. 95-10, 104-1,2 144-12; Рец К. И., Юй Су-Хуа, 1999, рис.2-2,3,3-3(10,11,15,22,23)). В эпоху "великого переселения народов" она сохраняется в Семиречье, а в раннем средневековье изредка применяется населением Китая, Дальнего Востока, Западной Сибири и Восточной Европы (Горелик М. В., 1987б, рис. 3-12; 1993а, рис. 12-11; Кожомбердиев И. К., Худяков Ю. С., 1987, рис. 11-1, 3-6; Худяков Ю. С., Соловьев А. И., 1987, рис. 4-17; Белорыбкин Г. Н., 2001, рис. 80-15) в основном для набора последней (нижней) полосы доспеха. Тюркские пластины V отдела представлены одним типом и вариантом (рис.8).

Изучение аналогий показало, что происхождение тюркских панцирных пластин связано в первую очередь с центрально-азиатским регионом. В его основе лежат две традиции изготовления элементов брони: хуннская и сяньбийская. Для хуннской традиции характерны системы отверстий I, III, V отделов и укороченные пропорции пластин. Особенностями сяньбийской традиции являются системы отверстий II, IV отделов и средние пропорции пластин. Среди тюркских пластин типы 1,2,7,10 имеют хуннское происхождение, типы 3,4,5,6,8,9 - сяньбийское. Помимо этого в тюркских пластинах можно выявить среднеазиатские элементы - пятиугольная форма /типы 9,10/, декорирование пластин "умбонами" /тип 4/. В целом типовой набор тюркских пластин выглядит достаточно стандартизировано (рис.8). Его ядро составляют типы 3,4,5, которые встречаются наиболее массово (от двух до шести памятников). Каждый из остальных типов встречен пока только на одном памятнике. Наиболее характерными признаками присущими тюркской традиции изготовления панцирных пластин можно считать: систему отверстий II отдела, овальнопрямоугольную форму /типы 1,3,4,7,8/, средние пропорции /типы 3-7/, расположение боковых отверстий четырьмя /типы 3,4,5в,6/ и шестью /типы 5г,8-10/ парами, три срединных отверстия

(верхние - вертикальная пара, центральное - одиночное) /типы 3а,б,в, 4,а,б, 5, 6, 8, 9/, два окантовочных отверстия /типы 3а,г, 4,а,в, 5а,в,г, 6, 7/ и, возможно, наличие умбона /тип 4/ и отогнутых боков /типы 3а, 4, 6/. В области производства оборонительного вооружения тюрки являлись прежде всего преемниками сяньбийцев и это наглядно демонстрируют рассмотренные панцирные пластины. В свою очередь, тюркские элементы пластинчатого бронепокрытия широко распространились в степях Евразии, сохраняя свое ведущее значение вплоть до монгольского времени [Горбунов 2008, 5-10].

Liu Bobo supervised himself the manufacture of weapons and armor. He gave the order that they should be tested in such way that the arrows were shot against the armor; if the arrows could penetrate the armor, then the black smiths, who had produced the armor, should be beheaded; if the arrows could not penetrate the armor, then the smiths, who had produced the arrowheads should be executed. In this way, weapons and armor became of very high quality.

В 2000 году В. В. Горбуновым защищена кандидатская диссертация "Оборонительное вооружение населения Лесостепного и Горного Алтая в III-XIV вв. н.э." В диссертации, наряду с другими комплексами, рассмотрены доспехи воина и верхового коня позднего этапа булан-кобинской культуры, датированной III-первой половиной V в. н.э. (Горбунов В. В., 2000, с. 21). Автор отметил, что появление железных доспехов у населения Горного Алтая в гунно-сарматское время связано с воздействием сяньбийской военной традиции и состав защитных наборов соответствует нескольким родам войск: легкой и тяжелой пехоте, средней и тяжелой коннице [Соёнов 2016, 13].

Накануне завоевания Северного Китая армии сяньбийских правителей состояли из дружин и народных ополчений сяньбийских племен, а также примкнувших к ним отрядов хуннских родов. Дружинники и знатные воины составляли панцирную конницу, сражавшуюся в плотном строю древковым и клинковым оружием.

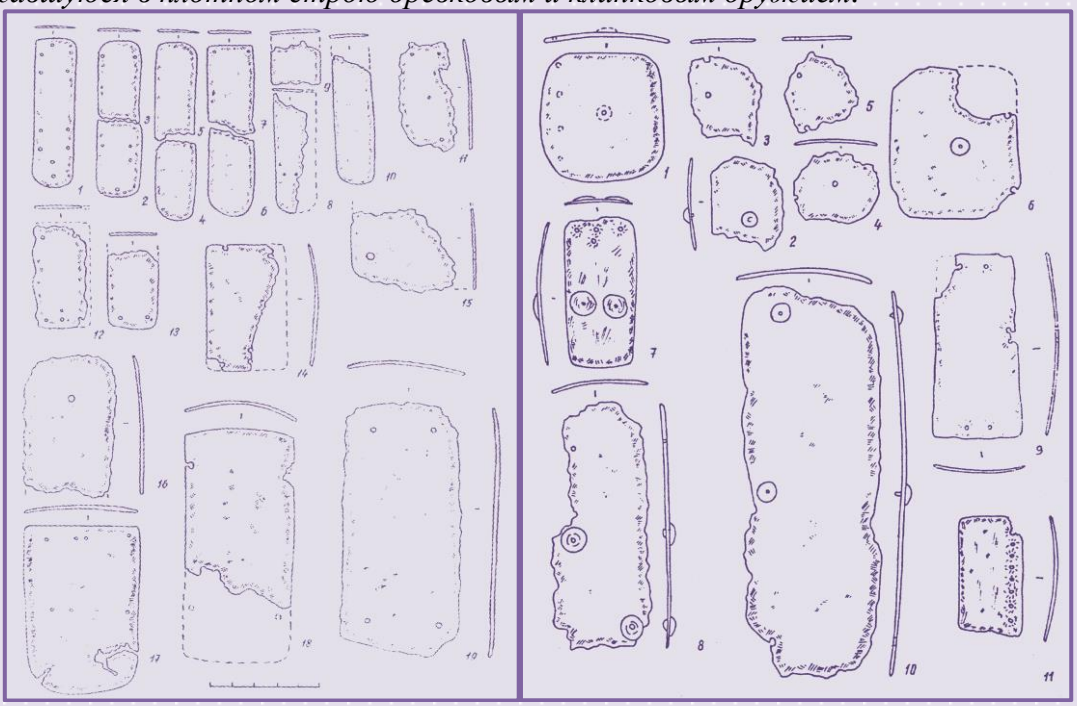

Сяньбийские воины IV-VI вв. широко применяли оружие дистанционного (луки, стрелы) и ближнего боя (клинковое, длиннодревковое, комбинированное, ударное короткодревковое оружие), а также защитное вооружение для воинов (панцири, шлемы, дополнительные защитные детали) и боевых коней (изголовья, панцирные попоны) [Добрев 2017, 878-955].

На изключително високо ниво са пластинчатите доспехи на волжските българи: *Панцирь - защитные доспехи, состоящие из отдельных металлических или кожаных пластин. Пластинчатые доспехи возникли гораздо раньше кольчуги и пережили длительную историю, постоянно изменяясь под влиянием условий боевой практики того или иного региона. В средневековой Булгарии панцири были довольно распространенным*

видом защиты. По материалу, из которого изготавливались пластины, их можно разделить на кожаные и железные.

Кожаные прикрытия тела булгары использовали, видимо, уже с X в. К сожалению, остатки кожаных прикрытий очень редко доходят до современного исследователя, поэтому находка такого рода из Билярского городища может считаться уникальной. Кожаные доспехи были обнаружены в заполнении колодца (чем и объясняется их довольно хорошая сохранность), расположенного в раскопе XII близ каменной мечети (Шарифуллин, 1979, с. 102,103, рис. 41). По мнению исследователей, его постройка и функционирование относятся к XII-началу XIII вв. (Шарифуллин, 1979, с. 112,113).

Гораздо больше данных, характеризующих железные доспехи булгар, к которым относятся находки более 30 пластин (примерно от 15 панцирей). Все они относятся к доспехам двух типов: пластинчатому (ламеллярному) и чешуйчатому. Конструкция их состояла из наспинника и нагрудника с короткими рукавами и разрезным подолом. Пластинчатый панцирь состоял из различных по форме железных пластин, непосредственно крепившихся между собой при помощи ремешков или проволок. Иногда они нашивались на кожаную или матерчатую основу.

Пластинчатые доспехи волжских булгар, судя по находкам и реконструкциям древнерусских (Кирпичников, 1971; Кирпичников, 1976, с. 33-43), западноевропейских (Thordeman, 1933, p. 117-150; Thordeman, 1939), ближневосточных (Горелик, 1987; Gorelik, 1979) и центральноазиатских (Худяков, 1980; удяков, 1986; Худяков, Соловьев, 1987) панцирей, имели вид рубахи с короткими рукавами и состояли из нагрудника и наспинника, собранных из пластин различной формы. Соединение элементов доспехов между собой было довольно разнообразным. В зависимости от назначения доспехов, они могли быть короткими или длинными, причем для всадников более предпочтительны были скорее всего последние. Сложнее представить конструкцию наплечников. Они могли быть двух видов: как продолжение нагрудника (защита рукавной проймы) и как специальные ряды пластинок, крепившихся непосредственно к рукаву. Состояли наплечники, видимо, из пластин различных форм. В целом этот вид доспехов был наиболее разнообразным, что и обеспечило им особую популярность.

Следует отметить наличие ламеллярных доспехов, состоящих как из мелких, так и из крупных пластин, что определенно связано с изменениями в конструкции пластинчатых панцирей, стремлением улучшить качество защитного покрытия тела. Распространение пластинчатой брони у булгар, судя по материалам, начинается с X в., и ее появление связано со степным миром Евразии [Измайлов 2008, 65-68].

TWYΛΣXH : GƆNΔ - τωυλσχη : ωνδ - tulšhi - 854

Сградата, в която се съхранява защитното снаряжение, е построена във вид на „тесни издължени и неразчленени коридори“ [Рашев 2008, 115] и понеже единият от коридорите се оказва недостатъчен да побере всичките шлемове, които наброяват общо 1394, то

останалата част се поставя в друг един коридор, съответно на което се вписва и на отделен ред на колоната и под името на ичергу-боила Живко, който отговаря и за тях.

TWYPTWYNA ΠΗΛΕ ZWΠAN - τωυρτωυνα πηλε ζωπαν - turtuna pilä žopan

Длъжностното лице, което заедно с друго едно лице отговаря за останалата част от складираното защитно снаряжение, трябва да е висш военачалник на име *Turtun,* към което име е прибавен прабългарският звателен падеж на *-a,* употребен също така и при китайската по произход сложносъставна длъжностно-рангова ттл. *кана συβιγι:*

+Κανα ςυβιγι Ομουρταγ	*+Главнокомандващият Омуртаг каган:*
Ο Κορσης ο κοπανος θρεπτος	*кавхан Корш*
ανθροπος μου εγενετο κε απελθον ης	*беше мой сътрапезник*
Το φουσατον επνηγην ης τον	*и като отиде във войската,*
Ποταμον Δαναπρην.	*удави се в река Днепър.*
Ητο δε γενεας Τζακαραρης.	*Той беше от рода Чакарар.*

Тук гръкоезичната ттл. *кана* всъщност е прабългарската длъжностно-рангова ттл. *каган* „император", която води началото си от кит. **γwāŋ-γwāŋ* (И. Шервашидзе), разпространена по целия източноевропейски прабългарски ареал, включително и в Първото българско царство, където е носена най-малко от хановете Крум (803-814), Омуртаг (814-831), Маламир (831-836) и Пресиан (836-852), също и от княз Борис и присвоявана в доста по-късно време даже и на руските князе, благодарение на северните (черните) българи; оформена със специфично-характерния прабългарски звателнопадежен суф. *-a/-e,* в употреба и при млим *ό βαρσα βαγαϊνος* от гръкоезичните прабългарски надписи [Бешевлиев 1981, 149], което лично име между впрочем е налице и в осетинския език като *Baras-bī* „tiger, prince" [Bailey 2016, 2], и съхранен и в чувашския език [Левитская 1976, 16-17], съответствие на който пък се среща в редица още други тюркски езици, сред които е и съвременният уйгурски език [Серебренников, Гаджиева 1986, 101-102], носителите на който са почти преки потомци на късноантичните централноазиатски българи, но звателен падеж на *-o/-a* има и в иранските езици и по-специално в авестийския и староперсийския език [Основы иранского языкознания 1979, 196,248,254]; съкратена по средата в прабългарската битово-разговорна реч още преди предаването си на гръцки език, поради изпадането на зв. *γ,* която фонетична промяна е сравнително широко разпространена в повечето от историческите тюркски езици, в това число и в средноазиатския прабългарски език [DLT-1, 33], както специално и в дунавския прабългарски език от това време, видно особено добре от средновековното унг. *Kean ducem Bulgarorum et Sclavorum* [ЛтИзв-5.1, 73,84], отнасящо се в действителност за хан Крум [вж. и срв. Йорданов 2015, 65-71, (с тюркологически, не особено коректно-издържан морфолого-синтактичен анализ), срв. Tekin 1987, 42-43] [Добрев 2020, 8-9].

Следващата дума на този ред е собствено тюркският по произход прабългарски съединителен съюз *πηλε/pilä* „и", образуван от прабългарското числ. *pĕr,* към което е прибавен следлогът *ilä,* и с такива съответствия в останалите български и тюркски езици като чув. *пĕрле,* сттюрк. *bilä/birlä,* огуз. *birlä,* узб. *billä,* тур., уйг. *birle* [ДТС, 98-102; ЭСТЯз-б, 140-151; ЭСЧвЯз-1, 421-422].

Третата дума на същия ред е *žopan* „областен управител", най-вероятно на обл. Плиска, каквито областни управители хан Омуртаг назначава след победоносната война срещу франките, докато самата длъжностно-рангова титла е китайска по произход: *През първите години от царуването на хан Омуртаг (814-831), франките подстрекават славяните тимочани и абодрити, те пък правят опити да се преселят в земите на франките; славяните между Дунав и Тиса правят опит да се отцепят и да завземат територии от българската държава, като прибягват и търсят помощта пак на франките; хан Омуртаг няколко пъти пише, предупреждава и умолява чрез пратеници франкския император Людовик, да се въздържа от вземане на страна, иска съдействие при уреждането на спора, но императорът не бърза да уреди двустранните отношения и протака преговорите.*

През 826 г. (ЛтИзв-5.1) или през 827 г. (Histoire de la Transylvanie) български войски навлизат с флот по р. Драва, нападат владенията на франките между Драва и Сава и "с цената на една многогодишна война" българите отнемат Сирмия от франките; "нападат Моравия, разположена по западния бряг на крайбрежието Гарам" и разоряват с огън и меч славяните в Горна Панония, прогонват техните князе и назначават на тяхно място български управители измежду висшите сановници в Столицата или от вътрешността на Страната, която мярка обаче не е повсеместна и българските царе от това време, главно хан Крум и хан Омуртаг, определят и назначават за жупани, областни управители, също така и някои от местните князе, боляри или воеводи (История на България; П. Коледаров), с което фактически, може да се каже, не само се осъществява и регулира и административно-териториалното деление на тези български земи конкретно и на Държавата като цяло, но се и доуточнява и стабилизира и нейната северозападна граница.

Още от времето на хан Крум (803-814) и хан Омуртаг (814-831), западната граница на Първото българско царство, върви западно от гр. Срем, дн. сръбската Сремска Митровица, по р. Сава, свива под прав ъгъл на север под големия завой на Дунава на изток, излиза и се движи нагоре по Дунав до малко по-назапад от Будапеща, преди големия му завой на юг и оттук по права линия върви на север по течението на р. Хрон, докато стигне Карпатите.

Северната граница на Отвъддунавска България следва билото на Карпатската верига, която образува широка дъга от запад на югоизток, напуска я някъде около днешния украински град Борислав и се прехвърля върху р. Днестър в горното й течение, върви надолу по реката до големия завой малко след гр. Каменец-Подолск, устремява се на североизток и достига р. Днепър северно от гр. Кременчуг, тръгва надолу по течението на Реката и излиза на най-северната точка на Черно море - Херсонския залив, източно от днешния гр. Одеса [вж. Балкански 1996, 5; ~~1996б, 44; Димитров М. 1980, 115; Златарски 1994, 373-376; Коледаров 1979, 37-39,48,62, Карти №№ 8,9; Михайлов 1971, 191-192; Фехеръ 1924, 13,16; ~*~1997, 119; Lang 1976, 42; Kiss-2, 213; WdAtl]* [Добрев 2005, 112-113].

Средновековната българска, сръбска, хърватска, унгарска, чешка, румънска и др. ттл. *жупан* е прабългарска по произход и по-точно, тя е едновременно лексикален инвентар на южнодунавския от една страна и на севернодунавския от друга страна диалект на късноантичния и ранносредновековния прабългарски език, а преди прабългарския език тя има своята генетико-историческа основа и начало в съответната

отделно-самостойна дума на късноантичния китайски език. Разпространената и преминала във всички езици на Балканите и Централна Европа прабългарска ттл. *жупан* води своето начало от китайския език и е преминала от тук към тюркските езици изобщо и в българските езици в частност някъде към началото на Новата ера. Като една и част от най-многочислената група думи, заети и преминали от късноантичния китайски език в тюркските езици изобщо и в булгарските диалекти и езици в частност, ттл. *župan* - титуль провинциального чиновника, има за основа кит. *tsou-pan* „секретарь; канцлер" [Баскаков 1987, 70,73; Ramstedt 1951, 72], съвр. *wáng-zuò/wángzhǒu* „ближайший помощник государя, высший сановник" [БКРСл_2, 155-156] [Добрев 2020а, 32, вж. и срв. Бешевлиев 1992, 201-202; Tekin 1987, 39-40].

ЄСТРѠГНКУПЄ : К - εστρωγηνκυπε : κ - estrogin küpe - 20

Поверените на Туртун и жупана пластинчати ризници са чувствително по-малко на брой от предишните било поради наличното по-малко място, било пък заради това, че са останали или събрани само толкова и повече няма.

ТWΥΛΣΧΗ : М - τωυλσχη : μ - tulšhi – 40

ΑΛΧΑΣΗΚΥΠΕ : А - αλχασηκυπε : α - alhaši küpe - 1

През периода II-VI в. българите оногури, известни тогава повече като хионити, мигрират през Средна Азия, при което навлизат в най-близко тесен етнолингвистичен контакт и взаимодействие най-напред с ахеменидските, а след това и със сасанидските перси. По време на този контакт и взаимодействие те заимстват от персите плетената ризница, която назовават пак със собственото си наименование *кюпе,* но вече го конкретизират посредством заимстваната пак от персите, арабска по произход персийска дума **حلقة** [hälґə] „кольцо; круг; обруч; обод“. Към тази дума те прибавят обоснования и доказан малко по-горе прабългарския адективен суф. *-ši*. Като резултат, подчинителното адективно-субстантивно словосъчетание *αλχαση κυπε* или в латинизирана транскрипция - *alhaši küpe* обозначава и наименова „плетена ризница“ (стб. **кольчоуга,** от което е и рус. *кольчуга*), буквално „халчеста ризница, ризница от халки“ [ПРСл-1, 516-517; РПСл, 335; СлДСЯз, 328; Добрев 2017а, 61-359, вж. и срв. Бешевлиев 1992, 202; Tekin 2016, 40].

В ходе мировой истории претерпела изменения и кольчуга, защитный доспех, состоявший из соединенных друг с другом колец. Она оказалась самым распространенным типом защитного вооружения.

Достоверно известно, что римляне использовали кольчугу в I в. до н. э., называя ее «галльской рубахой». На самых ранних изображениях видна lorica hamata с широкими плечевыми ремешками греко-этрусского образца, причем она прикреплена к жесткому основанию. Согласно изображению, представленному на колонне Траяна в Риме, к началу II в. н. э. дополнительные войска и кавалерия носили простые рубашки, доходящие до бедер, с короткими рукавами. На колонне Аврелия, скульптурах II–III вв. в lorica hamata не отмечается значительных изменений. В Дура-Еуропос обнаружили останки персидских и римских солдат, провалившихся в подкоп под 19-й башней, все они одеты в кольчужные рубашки. Римская кольчуга того же времени (260 г. н. э.) хранится в музее Зальцбурга.

Современные раскопки скифских и сарматских могил заставляют усомниться в том, что римские кольчуги действительно были галльского происхождения. Находка в селе Жаровка, расположенном около Киева, датируется V в. до н. э., причем рядом с ней найден греческий ки-лик. Весьма вероятно, что скифы получали свои кольчуги в ходе торговых сделок или во время грабежей кельтских поселений.

В сасанидском Иране кольчуги широко использовались, часто параллельно с панцирями. На превосходном наскальном изображении в Тадж-и-Бостане, датируемом 620 г. н. э., представлен шах Хосров II в полном вооружении. Доспех передан настолько точно и достоверно, что видно каждое кольцо его рубахи-кольчуги и даже места стыковок. Его закругленный шлем с рельефными надбровниками и похожей на вуаль бармицей напоминает находку в могиле Венделя в Упсале (Швеция). К тому же типу относится шлем с маской-личиной из погребального корабля в Саттон-Ху (хранится в Британском музее). В последнем случае бармица заменена назатыльником и огромными наушами.

Для того чтобы изготовить кольчугу, требовалось овладеть навыками изготовления и изгибания проволоки. Условием успешного производства становилось и существование оседлых поселений, где мастера-оружейники вместе с помощниками и учениками могли бы работать над изделиями, требующими особой точности и тщательности исполнения. Изготовление кольчуги занимало много времени и дорого стоило, поэтому только состоятельные правители могли одеть своих телохранителей и постоянную армию в подобные доспехи. Монгольские кочевые орды, скорее всего, не имели ни средств, ни желания изготавливать кольчуги, ведь было гораздо проще захватить их во время набегов на цивилизованные сообщества.

С XIV в. на персидских миниатюрах появляются отдельные изображения доспехов, изготовленных из комбинации пластинок, соединенных кольчугой. Пластинки защищали колени – весьма уязвимую часть восточного всадника, который ездил с короткими стременами, поэтому колено всегда было открыто для стрел и ручного оружия противника. Соединение кольчуги с пластинками постепенно превратилось в доспехи, которые полностью закрывали и всадника, и лошадь. В Индии такая защита вплоть до XV в. применялась и для слонов.

Поскольку для изготовления кольчуг требовалось значительное время, соединение больших пластин, усиленных поперечными рядами горизонтальных чешуек, позволило ускорить процесс изготовления доспехов. В условиях постоянных войн потребность в доспехах была велика, и оружейники стремились ускорить производство. Кроме того, они стремились уменьшить вес доспехов, чтобы защитить не только тело, но и конечности воина. Большая часть восточных кольчуг изготовлена, основываясь на принципе комбинации заклепанных и вырубленных из железного листа колец, которые чередовались друг с другом.

В Японии, на Филиппинах, в Индии XVIII в. и в Персии также большая часть доспехов делалась только из незаклепанных колец. За исключением Филиппин, везде кольца делались из бронзы. Они были слишком тонкими, потому не могли подвергаться заклепыванию.

В парижском Музее армии хранится несколько необычных фрагментов этрусских кольчуг от V до IV вв. до н. э., они изготовлены из круглых и двойных колец эллиптической формы. По своей конструкции они во многом напоминают те, что изготавливались в Японии в XIV в. до н. э. и позже [Робинсон 2006, 19-21].

През VI-VII в. прабългарите от Северозападното Прикаспие със самоназвание *хунк-хунгар* или по тюркутски *оногури* и прабългарите сабири от долината на кавказската река Кума, воюват с показаните горе вдясно плетени ризници, заимствани от сасанидските перси, но усъвършенствани от самите тях. Такава ризница в комплект с „ръкавици“ и ногавици или по прабългарски хлобрини носи и много сполучливо-квалифицирано възстановеният от унгарски антрополози европеид тураноид хан Омуртаг по време на своя победен триумф на връщане от войната срещу франките, а плетените ризници се ползват и от волжските българи, които са дори и износители за други страни: *Вооружение гуннского воина включало в себя защитные доспехи, дистанционное оружие, оружие ближнего боя, а также осадную технику.*

О защищенных доспехами гуннских всадниках впервые упоминают античные авторы - Флавий Вегетий Ренат и Аполлинарий Сидений (Флавий Вегетий Ренат. С. 1080; Аполлинарий Сидоний. С. 420). Агафий сообщает, что двухтысячный отряд тяжело-вооруженных савирских воинов участвовал в обороне византийцами г. Археополя (555 г.) (Агафий. С. 88). Прокопий Кесарийский также указывает, что на гуннских воинах, обслуживающих тараны, были панцири и шлемы (Прокопий Кесарийский. II. С. 408). Мовсес Каланкатуаци дает детальное описание вооружения гуннского воина: «Сам гунн вооружил высокий и широкий стан свой с плетенной броней, покрыл свою огромную голову гвоздями, прикрепленным шлемом и трехдюймевый лоб свой закрыл медной доской» (Мовсес Каланкатуаци. I. С. 82). Войско царя гуннов, совершившего военный поход в 664 г. на Албанию, состояло из «броненосных стрелков

и вооруженных всадников, покрытых кольчугами и шлемами...» (Мовсес Каланкатуаци. I. С. 184-185). Гуннские воины имели хорошее защитное вооружение - тело покрывали панцирем или кольчугой, голову защищали шлемом, иногда снабженным забралом. Некоторые авторы приводят рассказ о гуннском войне, который был защищен войлочным панцирем, непробиваемым стрелами (Моисей Хоренский. С. 149; Степанос Таройский, С. 45 [Гмыря 1995, 179-180, вж. и срв. Кубарев 2005, 109].

Кольчуга - доспехи, сплетенные из железных колец, была распространенным средством защиты как на Западе, так и Востоке. Долгое время она, вследствие относительной легкости, гибкости и неплохих предохранительных свойств, была самым популярным европейским средством защиты воина.

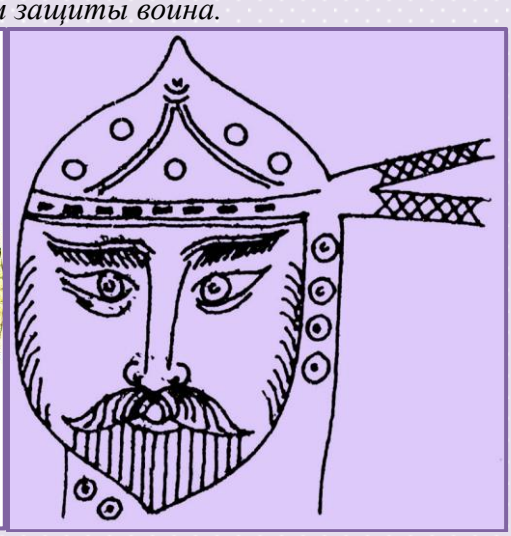

Первые кольчуги появились в Западной Европе в конце I тыс. до н.э., а позднее распространились по всей Евразии. В раннесредневековой Восточной Европе районом распространения кольчуг становится степная зона.

Среди населения средневековой Волжской Булгарии кольчуга также пользовалась заметной популярностью. Судя по изобразительным материалам и аналогиям, булгарские кольчуги, детали которых найдены в количестве 14 экземпляров, имели вид рубах с короткими рукавами. Плетение колец было комбинированным.

Кольчуга была, конечно, дорогостоящим видом снаряжения. По мнению специалистов, на производство одной кольчатой рубахи в среднем шло не менее 20 тыс. колец, которые изготавливались из 600 м железной проволоки, а затем очень тщательно соединялись (склепывались или сваривались). Ясно, что такую защиту могли позволить себе только состоятельные люди. Очевидно, что наряду с воинами-профессионалами ее использовали ополченцы и военная прислуга.

Тем не менее достаточно широкое применение булгарскими воинами кольчуг подтверждается письменными источниками. По данным арабо-персидских авторов, в первую очередь Ибн Русте (X в.) и Гардизи (XI в.), булгарские всадники имели кольчуги и другое вооружение (Бартольд, 1973, с. 58; Хволъсон, 1869, с. 24).

Наличие защитного вооружения в достаточных количествах подтверждается также сообщением ал-Мукаддаси (конец X в.) об экспорте кольчуг из Булгарии в страны ислама. Даже если часть этих кольчуг шла через Булгарию транзитом из Европы, это, тем не менее, подтверждает тезис о распространении кольчуг среди булгар и их популярности. Интересен в этом отношении рассказ испанского путешественника ал-Гарнати, посетившего Булгарию в середине XII в., о снаряжении дружины булгарского царя кольчугами (Путешествие..., с. 43,61).

Таким образом, важно подчеркнуть, что кольчуга, появившись у волжских булгар довольно рано, стала достаточно распространенным видом защитного вооружения, о чем свидетельствуют письменные и археологические источники. Установлено, что булгарские кольчуги ничем не отличаются от аналогичных видов доспехов других регионов Евразии, в частности Руси [Измайлов 2008, 63-65].

ΧΛWY<u>Β</u>PHN : A: - χλωυβρην : α - hlubrin - 1

Прабългарската дума и военен термин *χλωυβρην/hlubrin* означава „ногавица“, букв. „кракобран“. Морфолого-синтактически, тази сложно-съставна дума е повече от прозрачна и лесно обяснима, защото тук най-напред е ликвидно-метатезираната форма на праб. **хол* „крак, нога”, налице и в добре известното от българските народни песни субстантивно-адективно подчинително словосъчетание *коня шарколия,* където праб. *шар* „бял” в съчетание с прабългарския адективен суфикс *-ли* дава производното прим **кол-ли* „с крака/нозе”, т.е. като цяло „белоног”, срв. пак добре известния от българските народни песни израз *коня белонога.* Втората съставка *-брин* е източнославянското съответствие на бълг. *-бран* от напр. *дъждобран,* следователно комплексно-резултативното значение тук е „ногавица”, букв. „кракобран” [Добрев 2011, 249-255, вж. и срв. Бешевлиев 1992, 202; Tekin 1997, 41].

Като цяло и на едно място Преславският надпис може да се представи в така изведените и обосновани до тук, съответни транскрипция и превод, при което за повече прегледност са подчертани отговорните длъжностни лица, на които посоченото и изброено защитно снаряжение е поверено и зачислено за съхранение и контрол:

<u>ζητκωηητζηργωυβωυλε</u>	**<u>žitkoy ičirgu bule</u>**	**<u>Ичергу-боила Живко</u>**
χωυμσχηκυπε : υνέ	humši küpe - 455	Кожени ризници - 455
τωυλσχη : φμ	tulšhi - 540	Шлемове - 540
εστρωγηνκυπε : υκζ	estrogin küpe - 427	Пластинчати ризници - 427
τωυλσχη : ωνδ	tulšhi - 854	Шлемове - 854
<u>τωυρτωυνα πηλε ζωπαν</u>	**<u>turtuna pilä žopan</u>**	**<u>Туртун и Жупанът</u>**
εστρωγηνκυπε : κ	estrogin küpe - 20	Пластинчати ризници - 20
τωυλσχη : μ	tulšhi - 40	Шлемове - 40
αλχασηκυπε : α	alhaši küpe - 1	Плетени ризници - 1
χλωυβρην : α	hlubrin - 1	Ногавици - 1

Според В. Гюзелев [2007] по същност и функции Преславският надпис представлява своеобразна владетелска заповед-регистър, която стои на видно място в крепостта и служи за ориентиране относно оръжието в наличност и състава на военната единица; указаното в надписа предпазно въоръжение е зачислено на всеки войник поотделно, а не е съхранявано в склад, инвентарът на който е зачислен на войсковите началници, както това досега се приема почти от всички изследвачи [142].

Не толкова поради така представеното, недостатъчно обосновано според нас, виждане, колкото с оглед нуждите и обосновката на настоящото изследване е повече от задължително да се хвърли поглед не само върху крепостта Преслав по времето на хан Крум и хан Омуртаг, но и върху водената от тях военно-стратегическа и тактическа политика: *Сравнявайки политическата дейност на Омортаг с оная на баща му Крум, не е мъчно да забележим, че те са били насочени в две диаметрално противоположни страни: Крум бе насочил всичкото си внимание на юг и на югозапад с цел да разшири границите на царството за сметка на Източната империя, като освободи и обедини всички балкански славяни и по тоя начин да създаде от България една силна държава, която да бъде в състояние винаги да се противопостави на Византия и да отстоява своята политическа независимост; от тая политическа програма изтичала, както видяхме, и насоката на вътрешната му политика - постепенното издигане и приравнение правата на славяните с ония на българите в политическо и социално отношение.*

Друга отличителна черта в дейността на Омортаг, също така противоположна на баща му, е неговото миролюбие: докато Крум прекарал повечето от царуването си в постоянни и продължителни войни, Омортаг се стараел да избягва войните и ако те му се налагали, той гледал колкото е възможно в по-късо време да ги свърши. Това миролюбие на Омортаг се намира в непосредствена връзка с вътрешната му дейност, която най-релефно се е изразила в неговата строителна политика, чиито най-добри

свидетели са случайно запазените и до нас дошли няколко епиграфски паметника от времето на тоя български хан.

От тия паметници на първо място ще приведем тъй наречения Чаталарски надпис, издълбан на един от варовик стълб (дълъг 6,15 м, диаметър в основата 0,75 м, а на върха 0,53-0,54 м, намерен недалеч от с. Чаталар бъл. Чатали, сега Крумово), северно от жп. станция Преслав-Крумово. Надписът в някои места е доста повреден, но все пак може да се попълни в по-голямата му част, която гласи: „Великият хан Омортаг е княз от бога в земята, дето се е родил. Като остая [да пребъдва] в лагера на Пл(и)ска, той построи аул [дворец] на Туца [Туча] и уголеми силата спроти гърци и славяни. И построи изкусно мост на Туца [Туча] зад аула [двореца]; а в самата крепост постави четири стълба и между стълбовете два медни лъва. Нека бог удостои божествения княз да натиска с ногата си императора, докато тече Туца и докато тя задържа многото български противници, и покорявайки враговете си, да преживее в радост и веселие сто години. А времето, когато [дворецът или крепостта] биде построен, беше по български сигор елем, а по гръцки 15-и индиктион."

Макар че някои редове не могат напълно да се възстановят, а други - гадателно се попълват, все пак главната мисъл на съдържанието на текста е съвсем понятна. И тъй Омортаг построил на Туча „аул", дворец, който е бил ограден със стени, защото в надписа се говори и за крепост, но в същото време в надписа се отбелязва, какво ханът останал да резидира „в лагера на Пл(и)ска", под която несъмнено трябва да разбираме основания от Исперих „огъл" или „агъл" с вътрешната крепост - „аул" при днешното с. Абоба, известен в средните векове под името Плиска или Плисков, с други думи, той не е променил старата столица на българските ханове, а с това се е искало да се изтъкне, че постройката на новия „аул", дворец на Туца или Туча, е имал съвсем друго значение и назначение, както това се посочва от самото съдържание на надписа.

Модел на Велики Преслав от Христо Антонов

Безспорно Туца или Туча е име на река, защото на нея бил построен мост и твърде справедливо виждат в него гръцката транскрипция на славянобългарското **Тыча** *- старото име на днешната р. Камчия, което се е запазило в с. Тича близо до изворите на тая река. Де именно на р. Тича е била построена въпросната крепост заедно с двореца, текстът не посочва. Обаче следващото обяснение, че чрез това „се уголемила силата, мощта [на държавата] спроти гърци и славяни", ни дава доста основание да ги търсим в такова място, което е могло да служи като най-добра защита на*

*политическия център на държавата от южна посока. Ако по тоя начин целта при основанието на крепостта е била чисто стратегическа, то и нейното местонахождение ще да е било при най-важния планински проход по р. Тича, а това е Върбишкият проход или, по-право, при северния вход на Върбишкия проход, именно там, дето по-сетне към края на IX в. възниква втората столица на първото царство - Преслав или Велика Преслав, чието важно стратегическо значение високо се ценило през средните векове. Щом такова е било първоначалното назначение на новопостроената крепост, то едва ли може да става и дума за пренасяне на столицата от Плиска в Преслав при Омортаг, както мисли Успенски, защото: 1) в нашия надпис се изрично казва, че Омортаг, като продължавал да „остава в лагера на Плиска", т. е. без да пренася резиденцията си, построил нов дворец с крепост на р. Тича и 2) Преслав се споменава като столица на царството само от времето на цар Симеон, с името на когото в някои паметници се свързва и съграждането на Преслав; обаче нашият надпис ясно свидетелствува, че тоя град е бил основан (ἐκτίσθην) много по-рано, което впрочем се доказва и от видението на Исайя, дето се казва, че Симеон „***тоу вь немь пріемь царство***", т.е. градът е вече съществувал преди неговото възцаряване, и чрез това се опровергават всички съществуващи легенди за основаването на тоя град. Как е бил наречен новооснованият град от Омортаг, надписът не ни посочва; обаче твърде правдоподобно е предположението, че както построения при Дунав „дом", и „старовремския дом и дворец" в Плиска той нарича всеславни, тъй и новопостроената крепост с дворец при Тича първоначално ще да е получила, ако не същия епитет, то поне друг български с подобно значение, който в превод на славянски е давал понятието „преславен", като при това се е обърнал от прилагателно нарицателно в съществително собствено след окончателното тържество на славизма над българизма през втората половина на Борисовото царуване* [Златарски 1970, 407-414].

Южната порта на Преслав (По YouTube)

Първите сигурни паметници от езическо време - храмът близо до Кръглата църква и няколко случайно намерени глинени съда не предизвикват стимул за по-широки проучвания на периода. Откриването на три гръцки надписа - списъци на оръжие, потвърждава допълнително важната роля на крепостта в достоличния й период. Предприетите през 1960-1980 г. интензивни проучвания във вътрешния град доведоха до откриването на първите сигурни паметници от това време - основи на по-ранни сгради под двата корпуса на двореца, крепостни стени и езически храм.

Укрепителната система на Преслав в периода до покръстването е претърпяла кратко, но интензивно развитие. В настоящия момент са известни три концентрични пояса от крепостни стени, две от които са били допълнително разширени. Най-пълно е проучена вътрешната крепост с нейното разширение на север и в по-малка степен намиращата се в нея по-малка крепост, която може да се определи като цитадела.

Трите проучени порти - южната, северната и източната - принадлежат по отношение на плана си към плисковския тип с тази разлика, че са били снабдени само с по две двукрили врати, без катаракти.

В центъра на вътрешната крепост се разполага малко укрепление-цитадела... На източната стена има порта от типа на южната порта на цитаделата в Плиска. По-важно е да се определи съотношението между това укрепление и вътрешната крепостна стена. Посочените по-горе доводи позволяват то да се схваща като цитадела на вътрешната крепост, а не като самостоятелно, най-ранно укрепление...

Тя е била изградена едновременно със стените на аула (първоначалната вътрешна крепост) или малко по-късно от тях, както е в Плиска.

Аулната крепост е била разширена в определен момент на север чрез допълнително ограждане с площ около 120 дка, така че общата площ на вътрешната крепост достигнала около 250 дка.

Прегледът на укрепителните съоръжения и посочените доводи позволяват оформянето на преславската укрепителна система с всички нейни звена да се разположи в десетилетията между появата на аула (вътрешната крепост) в началото на IX в. и официалното обявяване на града за столица. Чаталарският надпис изрично сочи преместване на значителна сила на постоянен гарнизон в „аула Тича“.

Надписът - по буквалното си съдържание и по внушението си - се отнася за голяма крепост с представителни сгради и отговаря по-скоро на онова, което днес знаем за достоличната история и култура на Преслав...

Представителна сграда с абсида на тясната южна стена от най-ранния строителен период се намира под основите на западния корпус на двореца от столичния етап на строителство... В първия си вариант тя е едноделна четириъгълна зала със стилобат за колонада и широка апсида на южната стена.

Основи на друга ранна сграда от достоличния период на Преслав са известни под стените на източния корпус на по-късния дворец от столичния период източно от него... Широки успоредни зидове на основите очертават тесни издължени и неразчленени коридори.

Надписът, преупотребен като поставка на олтарна маса в една църква в м. Аврадака, е забележителен с това, че названията на ризниците и шлемовете са предадени на прабългарски език, който се определя като тюркски... Присъствието им в Преслав подкрепя указанието на Чаталарския надпис за дислоцирането на войска в аула на Тича и за значението, което той имал като крепост до изходите на близките старопланински проходи. Споменаването в надписа от Аврадака на военачалник с титла ичиргу-боил, който е един от двамата висши прабългарски функционери след хана, може да означава, че в аула на Тича се е намирала постоянната му резиденция [Рашев 2008, 106-115].

Основите на Преславската крепост са заложени и тя е построена от хан Омуртаг. По време на проектирането и строителството на крепостта, е предвидена специална сграда с подходящи помещения с дървени стелажи за складиране и съхраняване на защитното снаряжение или на разпуснато и освободено вече от служба народно опълчение, или на българи, загинали в някоя от битките с ромеите, или пък на защитно снаряжение, прибрано от някое от бойните полета наблизо, но най-вероятно на снаряжение с произход и от трите тези ситуации. Задачата по прибирането и съхраняването на това защитно снаряжение лично хан Омуртаг възлага на своя ичергу-боила, славянина по произход Живко и на най-висшия си военачалник, в негово отсъствие главнокомандващ войската му прабългарина Туртун, който работи по случая заедно с жупана, т.е. областния управител на Плиска. Тези длъжностни лица трябва не само да организират и ръководят събирането и прибирането на защитното снаряжение, но и да го контролират и отговарят за него впоследствие. За тази цел се построява и едноетажна сграда от „тесни издължени и неразчленени коридори“, пред входа на която се изправя специална мраморна колона, върху която с главни гръцки букви на прабългарски език се издълбава съоветният

военно-инвентарен опис, в който не само се посочват имената или длъжностите на отговорните лица, но и вида и количеството на самото защитно снаряжение.

Практиката да се съставят описи на въоръжението и снаряжението българите заимстват от китайците, които още преди Новата ера и за да се отбраняват ефикасно от българите хунну, изграждат на северната си граница селища за граничната си стража. Видът и количеството на въоръжението и снаряжението на тази стража се записват върху дървени таблички, които се пазят на мястото, където се съхранява това въоръжение и снаряжение, докато самата стража периодически се сменя [Робинсон 2006, 162-163].

Б И Б Л И О Г Р А Ф И Я

И З Т О Ч Н И Ц И

Абаев - В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1-4. Ленинград, 1958-1989.
БЕР - Български етимологичен речник, т. 1-7. София, 1971-2010.
Дербенд-наме - Дербенд-наме. Интернет, 2011.
ДТС - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1962.
Егоров - В. Г. Егоров, Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
ЭСТЯз - Этимологический словарь тюркских языков, буквы а-с. Москва, 1974-2014.
ЭСЧвЯз - Федотов М. Р., Этимологический словарь чувашского языка, т. I-II. Чебоксары, 1996.
НГ-2 - Н. Геров, Речник на българския език, ч. 2. София, 1976.
ПРСл - Персидско-русский словарь, т. 1-2. Москва, 1973.
РПСл - Русско-персидский словарь. Москва, 1965.
СлДСЯз - Словарь древнѧго славѧнскаго ѧзыка, составленный по Остромирову Евангелію. С.-Петербургъ, 1899.
DLT - Kaşgarlı M., Divanü Lûgat-it-Türk, c. 1-4. Ankara, 1998-1999.

Ц И Т И Р А Н А Л И Т Е Р А Т У Р А

Бешевлиев В., Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981.
~*~Първобългарски надписи. София, 1992.
Гмыря Л. Б., Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала, 1995.
Горбунов В. В., Панцирные пластины тюркского доспеха. Интернет, 2008.
Горбунов В. В. и др., Об одном типе костяных панцирных пластин, используемом населением Алтая в раннем железном веке. - Древности Сибири и Центральной Азии. Горно-Алтайск, 2013, № 5.
Гюзелев В., Кавханите и ичиргу боилите на българското ханство-царство (VII-IX в.). Пловдив, 2007.
Димитров Стр., Прабългарският надпис от Преслав. - Исторически преглед, 1991, № 2.
Добрев Ив., Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. София, 2005.
~*~Хрононимът *алем* и собствено тюркският произход на суфикса *-ем* в имената на месеците от прабългарския календар. - Научни приноси в памет на проф. Константин Попов. София, 2007.
~*~Българите и Великата китайска стена, ч. 2. Българите по земите на Централна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017.
~*~Българите на територията на Средна Азия. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2017a.
~*~Китайските по произход прабългарски титли *каган* и *хан,* с *кавхан,* на владетели от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020.
~*~Китайските по произход прабългарски титли *бан* и *жупан* на сановници от Първото българско царство. - Bulgarian Names of Eastern Origin. Internet, 2020a.
Иванова-Мирчева Д., Ив. Харалambиев, История на българския език. Велико Търново, 1999.
Измайлов И.Л., Защитники «Стены Искандера». Казань, 2008.
Комиссаров С, А., Хачатурян О. А., Мавзолей императора Цинь Шихуанди. Новосибирск, 2010.
Кормушин И. В., Тюркские енисейские эпитафии : грамматика, текстология. Москва, 2008.
Кубарев Г. В., Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск, 2005.
Кубарев Г. В., Д. В. Журавлев, Доспех из катакомбного погребения с госпитальной улицы города Керчи (из раскопок 1891 года профессора Ю. А. Кулаковского). - Вестник НГУ. Серия: История, Филология, том 11, выпуск 5: Археология и этнография, 2012.
Кызласов И. Л., Рунические письменности евразийских степей. Москва, 1994.
Левитская Л. С., Историческая морфология чувашского языка. Москва, 1976.
Москов М., Българо-тюркски езикови контакти (езикови остатъци, състояние, проблеми). - Съпоставително езикознание, 1981, 3-5.
~*~Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988.
~*~Прабългарският военен надпис от Преслав (разширено тълкуване). - Проблеми на прабългарската история и култура, т. 3. Шумен, 1997.
Мудрак О. А., Заметки о языке и культуре дунайских булгар. Интернет, 2007.
Рашев Р., Българската езическа култура VII-IX век. София, 2008.
Робинсон Р., Доспехи народов Востока. История оборонительного вооружения. Москва, 2006.

Серебренников Б. А., Н. З. Гаджиева, Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Москва, 1986.
Симеонов Б., Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. - Балканско езикознание, кн. 24.2-3, 1981.
Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Москва, 2001.
Шервашидзе И. Н., Фрагмент общетюркской лексики -Заимствованный фонд. - Вопросы языкознания, 1989, № 2.
~*~Фрагмент древнетюркской лексики. Титулатура. - Вопросы языкознания, 1990, № 3.
Deny J., Une inscription en langue proto-bulgare découverte a Preslav. - Revue des études byzantines, 1947.
Dobrev İ., İç Asya Bulgarca'sında İlk ve en Erken Metin olan Pugu Beyti. - Türkologia, 2015, № 4.
Gombocz Z., Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. - Mémoires de la Société Finno-ougrienne, t. 30. Helsinki, 1912.
Hephthalite Empire. - Wikipedia. Internet, 2017.
Kyzlasov I. L., Correlation scheme of the Euro-Asiatic and Asiatic groups of the Steppe Türkic alphabets. Internet, 2003.
Poppe N., Die mongolischen Lehnwörter im Komanischen. - Német Armağanı. Anakara, 1962.
Räsänen M., Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969.
Soltanov M., Quba Toponimi Haqqında. - Türkologiya, 2012, № 2.
Tekin T., Tuna Bulgarları ve Dilleri. Ankara, 1987.

С Ъ К Р А Щ Е Н И Я

вж. - означава съгласие, приемане, одобрение, споделяне, дори и заимстване
вмонг. - вътрешномонголско
гръц. - гръцко
зв. - звук
зв.п. - звателен падеж
каз. - казахско
кирг. - киргизско
кит. - китайско
кум. - куманско
лекс. - лексема
млим - мъжко лично име
монг. - монголско
нар. - наречие
огуз. - огузско
срв. - при цитираната литература означава несъгласие, неприемане, отхвърляне и отричане, а при примерите – само сравняване или съпоставяне
сттюрк. - старотюркско
суф. - суфикс
същим - съществително име
ттл. - титла
тур. - турско
тюрк. - тюркско
узб. - узбекско
уйг. - уйгурско
числ. - числително име
чув. - чувашко
якут. - якутско

Вооружение булгарского воина, 8-9 вв.
(Краснодарский краеведческий музей)